कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः ।

महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

विरचिता,

श्रीमदुदयनाचार्यप्रणीतकारिकया श्रीहरिदासभट्टाचार्य

कृतव्याख्यया च सहिता ।

विवृतिकारेणैव संशोधिता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

१६१, मुक्ताराम बाबू ष्ट्रीटस्थ

गोवर्द्धनमेशिनयन्त्रे

श्रीगोवर्द्धनपानेन मुद्रिता ।

शकाब्दाः १८२८ ।

मूल्य १।) टाका मात्र ।

कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः ।

महामहोपाध्याय—श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन
विरचिता,

श्रीमदुदयनाचार्य्यप्रणीतकारिकया श्रीहरिदासभट्टाचार्य्य-
कृतव्याख्यया च सहिता ।

विवृतिकारेणैव संशोधिता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

१४१ संख्यक मुक्ताराम-बाबु-ष्ट्रीटस्थ
गोवर्द्धनमेशिनयन्त्रे
श्रीगोवर्द्धनपानेन मुद्रिता ।

शकाब्दा १८३८ ।

मूल्य १॥) टाका मात्र ।

विज्ञापनम्।

परमर्षिकल्पश्रीमदुदयनाचार्य्यमहोदयप्रणीतन्यायकुसुमाञ्जलिकारिकांशस्य या व्याख्या श्रीमता विद्वद्वरेण हरिदासभट्टाचार्य्येण व्यरचि तस्या अतिसंक्षिप्तत्वादन्तरान्तरा अतिदुर्बोधत्वाच्च तया व्याख्यया कारिकाया अनेकांशतात्पर्य्यं न सुव्यक्तमभवत् अत उक्तहरिदासकृतव्याख्याया विवरणे प्रवृत्तोऽस्मि, कियती कृतकार्य्यता मयाप्रापि तदुक्तुं न शक्यते। अथवा मादृशजनस्य कृतकार्य्यतायाः सम्भावनापि नास्ति, मन्दमतेर्ममेदृशदुरूहव्यापारे हस्तक्षेपः केवलं उपहासाय मन्ये। भवतु तावत्, ममेयं विवृतिर्यदि विद्यार्थिनां लेशतोऽप्युपकारसाधिका भवेत् तदाहं सफलयत्नो भविष्यामि। गुणमात्रग्राहिणां विदुषां सविधे सविनयमिदं विनिवेदयामि यत् विद्वद्भिर्ममैतस्या विवृतेर्दोषांश परित्यज्य यदि लेशतोपि गुणोवर्त्तते स एव ग्रहीष्यते इति। साहसमपीदमेतादृदुरूहव्यापारे मम प्रवृत्तेर्निदानं। एतद्विवृतिप्रणयने मया टीकात्रयात् साहाय्यं परिप्राप्तं, एका वर्द्धमानकृतटीका, अपरा रामभद्रकृतटीका अपरा च आद्यन्तखण्डितराधामोहनगोस्वामिकृतटीका। स्थानविशेषे उक्तान्यतमटीकाया अंशविशेष अपरिवर्त्तितभावेनैव अस्या विवृतावुद्धृत। अवेदमपि वक्तव्य कुसुमाञ्जलिपुस्तकस्य पुनः संस्करणकाले वार्द्धक्यात् मदीयनेत्रद्वय अत्यन्तहीनप्रभं जातमतो मुद्रितपुस्तकसंशोधनकाले बहुषु स्थानेषु वर्णविपर्य्ययो जात स विपर्य्यय पाठकैरेव सानुकम्पं संशोधनीय इति प्रार्थनीयमित्यलमधिकेन।

महामहोपाध्याय—

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश-शर्म्मा।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
मदीय	मदीयः	१	८
विबुधा	विबुधा	१	१०
निवघ्नाति	निवध्नाति	१	११
भवं	भव	१	१८
विज्ञानो	विज्ञानो	२	४
प्रभुना	प्रसुना	२	११
न्याय	न्याय	२	१२
न्यायः	न्यायः	२	१३
सपक्षत्वस्य	सपक्षसत्त्व	२	१५
न्यायलक्षणस्य	न्यायलक्षणस्य	२	१७
न्यायः	न्यायः	२	१७
अतिव्याप्ते	अतिव्याप्ते	२	१८
मूलव्याख्यानावसरे	मूलव्याख्यानावसरे	२	१९
नासुपपत्तिः	नासुपपत्ति	२	२२
संयोम	संयोग	२	२५
मुक्तं	मुक्तं	२	२५
साम्ये ति	साम्येति	३	१०
पदयु	पदयुग	५	५
निरूप्यते	निरूप्यते	५	१०
देतु	हेतु	५	१७
मद्दु	मतु	६	६
वर्गावर्गयोः	वर्गापवर्गयोः	६	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
धायो	धातो	६	११
भोगस्य	भोगस्य	८	१
जगत	जगत्	८	१७
समाधत्ते	समाधत्ते	८	२०
न्यायप्रयोज्यो	न्यायप्रयोज्या	८	२०
ध्वतिमपि	ध्वतिमपि	८	२४

श्रीगणेशाय नमः ।

कुसुमाञ्जली ।

प्रथमस्तवकः ।

ईषदीषदनधीतविद्यया तातमातृमुदमाविवर्धयन् ।
क्षेपणाय भव कर्म जन्मनां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते ॥

ईश्वरस्यपदद्वन्द्व निर्विघ्नसत्कारणम् ।
यत्पूजितं महेन्द्राद्यैस्तमस्तु भक्तिभावतः ॥ १ ॥
कुसुमाञ्जलिटीका या हरिदासेन निर्मिता ।
कामाख्यानाथशर्मा तां विवृणोति यथामति ॥ २ ॥
श्रमो मदीय साफल्यं तदैव समवाप्स्यति ।
सन्तोषाय च महाख्याः गच्छेयुर्विबुधा यदि ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नसमूहविध्वंसनपरीयासम् ईश्वरनमस्कारं शिष्यशिक्षार्थं मंगले निबध्नाति, ईषदीति, 'ईषत्' अल्पशः, ईषत् अल्पा असम्पूर्णेति यावत् 'अनधीता' अनुपदिष्टा अत एव अशिक्षितेति यावत्, ईदृशी या 'विद्या' वाक् तया यद्यपि विद्याशब्दस्य ज्ञानपरत्वं तथापि आयुर्घृतमित्यादाविव जनकजन्यतया वाक्परत्वमिति। 'तातमातृमुदमाविवर्धयन्' तातस्य मातुश्च आनन्दं जनयन् 'कोऽपि' अनिर्वचनीयः, गोपनन्दनः श्रीकृष्णः, 'नमस्यते' स्वावधिकोत्कर्षवत्तया ध्यायते स्वावधिकोत्कर्षवत्तया ज्ञापनस्य नमस्कारपदार्थत्वात्। नमस्कारप्रयोजनमाह भवति अत्र 'भव' संसारः मिथ्याज्ञानजन्यवासनेति यावत्, 'कर्माणि' अदृष्टरूपाणि शुभाशुभकर्माणि, 'जन्म' आत्मनो देहेन्द्रियसम्बन्धः तथा 'क्षेपणाय' विनाशाय। केचित्तु 'भवजन्मकर्मणाम्' इति पाठं कल्पयन्त भवे लोके जन्म यत्र तादृशानि यानि शुभाशुभकर्माणि तेषां 'क्षेपणाय' विनाशाय इति व्याचक्षते।

इष्टदेवतासंकीर्त्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगात्मकं मङ्गलञ्च कुर्वन्नेव ग्रन्थनामाह,—

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो-
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥१॥

एष अनघः निर्दोषः न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलिः, मे मम चित्तं रमयतु दुःखासम्भे-

---

इष्टदेवेति, 'इष्टदेवताया' अभिमतदेवतायाः, 'सङ्कीर्त्तनम्' ईशेति नामोच्चारणं, सच्छब्देति, "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्यादिना सच्छब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं प्रतिपादितम्। ग्रन्थनामाहेति 'ग्रन्थो' सन्दर्भः, अथवा 'ग्रन्थस्य नाम' प्रसूनाञ्जलिरित्यनेन प्रसूनाञ्जलीत्याख्याम् आह इत्यर्थः।

न्याय इति नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः। समस्तरूपोपपन्नेत्यादि, समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यम् उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मकं वाक्यं, न तु समस्तरूपाणि पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपाणि पञ्चरूपाणि तैः उपपन्नं विशिष्टं यत् लिङ्गं साधको हेतुः तत्प्रतिपादकं वाक्यम् ईदृशव्याख्यानस्य "तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः पञ्चैव वाक्ये अति व्याप्ते" इत्यनेन अधिकृता, अतिव्याप्ते विरुद्धकल्पना केवलान्वयिधर्मे विपक्षासिद्धत्वा तन्न्यायस्यापि अव्याप्तिरपि द्रष्टव्या" इत्यनेन अवयवभूतव्याख्यानासम्भवे तत्तदीयतत्त्वानिवारणे च विगमनात्। स एव कुसुमाञ्जलिरिति, यद्यपि "नौ पुष्पाञ्जलिः पुमान्" इति कोशात् [illegible] तथापि "मौक्तिकं दद्यात् अञ्जलीन्" इत्यादिवत् [illegible] तत् [illegible] तत्पुरुषसमासाङ्गीकारात् नानुपपत्तिः। दुःखासम्भेदेत्यादि, दुःखविहीनविषयकी [illegible] ... दुःखाभिन्नसुखजनकात् [illegible] यद्यपि दुःखासम्भेदविहीनत्वं मनसि [illegible] दुःखासम्भे

विहीनं करोतु। अनवद्यं शब्ददोषरहितञ्च, विषयाद्युद्देः पूर्वार्द्धेनैव निरासादिति प्रकाशः। अविघ्नं यथा स्यात् ईशस्य पदयुगे पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं, तद्युगं प्रमाणतर्करूपं, तत्र निवेशित तद्विषयतया उत्पादितः। चेतः कीदृशं भृङ्गायमानं भृङ्ग इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सततं भ्रमत् दुःखविगमोपायमनुसन्दधत्। प्रसूनाञ्जलिसाम्यमाह, सदित्यादि। सता समीचीनेन पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना प्रसरो विकाशो यस्य स तथा, सतां पक्षाणां दलानां विकाशो यत्र स तथेति वा। सतामनुपहतघ्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रोद्बोधेन साक्षात्कारेण वञ्चितस्य आनन्दो येन सः। विमर्दने करपुटविमर्दने न विम्लानः

अ सदवद्यं मनसो बोधस, एतच्च न्यायमते, वेदान्तमते तु यथार्थ एव सम्यक् तन्मते दुःखादीनां मनसो धर्मत्वात्। शब्ददोषरहितत्वमिति शब्ददोषत्तु निराकाङ्क्षत्वादिकं, विषयाद्युद्देविति विषय क्षिति सकर्तृका कार्यत्वादित्यादिन्यायप्रयोज्यबोधविषय सकर्तृकत्वादि, तथ्याद्युद्दे पक्षादावसत्त्वमित्यर्थः। प्रमाण तर्करूपमिति, अत्र प्रमाणं क्षिति सकर्तृका कार्यत्वादित्या कारकमनुमानं, तर्कस्तु क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं न स्यात् तदा कार्यं न स्यादित्याकारक, अथवा कार्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यात् अतिप्रसक्तधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् इत्येव तत्र तर्कः। अतएव सिद्धान्तमुक्तावल्यामुक्तं, "मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्कः" इति। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वात् एतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्। घटञ्च पटत्वादिभिर्नानात्वकार्यं कारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् यद्विशेषयोरितिन्यायेन कार्यत्व-कृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च। न चैतादृशन्यायोऽपि अमानक इति वाच्यम्। कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कार्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति। तद्विषयतया उत्पादित तन्निमित्ततया उत्पादित इत्यर्थः। तथाच न्यायपञ्चे पदयुग इत्यत्र निमित्तार्थे सप्तमी। ननु व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकतया अनुमाने उदाहरणो-

नान्यत्राभूतसंस्थान । अमृततुल्यं रस प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्द, एतादृश माध्वीक मधु, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ।

न्यायपथे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति यावत्, पथे सिषाधयिषितसाध्यके धर्मिणि प्रसर प्रकर्षेण सरो ज्ञानं यस्मात् । एतेनाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरास । सता विवेचकानां परि सर्वतोभावेन मन मनस्यो व्याप्ति, तस्या मोदोयेन प्रमथा वह सत्स्व आनन्दो येन, एतेन व्यभिचार व्याप्यत्वासिद्धि विरोधाना निरास । विमर्दने विरोधिप्रमाण

प्रत्यर्थादि तन्न्यायस्य निमित्तत्वं इति तर्के कथं न्यायस्य निमित्तत्वमिति चेत्, न, तर्कस्यापि न्यायाधारादर्शनानुमानमूलकतया तात्पर्यविषयत्वे न्यायस्य निमित्तत्वात्। द्रवविषमापाय मधुप्रस्यन्दयतीति दुःखहानाद्याशंसापरीक्षकैः स्वीक्रियते अथवा मनसमनस्थ स्वजनकज्ञान जनकधर्मसामग्रीपरम्परासम्बन्धेन, स्वजनकज्ञानस्य इष्टसाधनताज्ञान रूपापीच्छा प्रति यत्न साधनतात्मकस्य हेतुत्वात्, तज्जनकसंयोग आत्ममनःसंयोग ज्ञानसामान्ये एव तस्य हेतुत्वात्। प्रभूताम्बुनिवाहयतीति अत्र कार्य्यं स्वप्रतिपाद्यकत्वप्रतिपादने न श्रमम्। सिषाधयिषितेति बौद्धादिपक्षे नैव ईश्वरविषयकशाब्दसिद्धिप्रसक्तिः तदप्ययन ईश्वरसाधने पक्षत्वं न स्यात् अत सिषाधयिषितेति, तदाह शाब्दसिद्धिसत्त्वेऽपि सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावस्याभाव पक्षतात्वमिति । प्रकर्षेणेति, प्रकर्षश्च यथार्थत्वमिति । आश्रयासिद्धीत्यादि, ननु एतदुक्तेन आश्रयासिद्धिबाधनिरासेऽपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमानाविरोधितया कथं स्वरूपासिद्धि निरास इति चेत्, न, विशेषितहेतोर्लिङ्गभानस्यावश्यं मतमिद्धता हेतुविशिष्टपक्षे ज्ञानस्य विना विपरीतबलवत् साध्याभिसिद्धिनिरासात् न च साध्यमतानयथन स्वरूपासिद्धिनिरासे व्यभिचारादीनामपि निरासप्रसङ्गात् दृष्टान्तः अत्र आर्थिकमत्रार्थं कारणभावाकलननिबन्धन शास्त्रमेवाचार्यै निरूपितलिङ्गाभावादिकारणत् अनुमितौ पक्षतो हेतोरिव हेतौ अन्ते अन्यथासिद्धस्यावश्यकत्वात् इति भावम्। साध्याभावबदवृत्तित्वरूपैकविधव्याप्ति ज्ञानमनुमिति निवारकत्वं हि ना आश्रय विरोधानां मते अनुमितौ पक्षता निरूपकत्वेन साध्यनिरूपणा कारणभावान्वयनिरूपणसम्भवात् व्याप्तिभावस्यानावश्यकत्वात् । किञ्च विपक्षदिग्विवेधित्वात् अर्थैरथ इति प्रसक्ता भावमुदाह । धर्मिणि हेतुमूलधर्मवति

चिन्तायां न विज्ञानं न कार्य्याक्षमः, तेन सम्प्रतिपन्नेराद्धिलम् । अमूर्तं मोक्षः, एव दृश्यमानं, क्वचिद्धित इति न्यायात्, प्रसन्द-चलयमानम् । तेन मोक्षस्यासाध्यता निराकृता । तदेव माध्वीकं, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ॥ १ ॥

मन्वीश्वरपदयुनिवेशितस्य न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे मानाभाव', तत्त्वज्ञानविषयात्मबोधकस्यात्मशब्दस्य संसारनिदान-मिथ्याज्ञानविषयस्यात्ममात्रपरत्वात् तन्मननस्यैव मोक्षोपायत्वात् इति शङ्कायामाह,—

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

इति स्वरूपासिद्धिरुदाहृ । प्रकर्षेण व्याप्ता अवच्छेदावच्छेदेनेति यावत् तेन भागासिद्धिरुद्धृता । आर्त इत्यनेनाप्रयोजकत्वासिद्धिमाह । सर्वत्र'आर्तेनेति अन्वयतो व्यतिरेकतश्चेत्यर्थ', अथवा परित सपक्षे सत्तया विपक्षे चासत्तया यो मत सम्बन्धी व्यतिरूप इत्यर्थः । व्यभिचारेति प्राचीनैः साध्याप्रसिद्धि साधनाप्रसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् न तयो पृथगुपन्यास । विरोधिप्रमाणचिन्तायामिति, विरोधिप्रमाण विपरीतकार्य्यविषयकप्रमिति जनको हेतु तद्भिन्ना तद्विषयकं ज्ञान, सत्कार्य्ये स्वप्रयोज्यानुमिति, तदधम सत्प्रयोजक, तथाच विरोधिकोटिप्रमापकहेतुविषयकज्ञानकालीन स्वप्रयोज्यानुमित्यप्रयोजकतावान् यो यो न्याय तत्तद्भेदकूटवान् इति समुदितार्थ । क्वचिद्धित इति "क्वचिद्धितो भावो द्रव्यवत् प्रका शते" इति न्यायादित्यर्थ ॥ १ ॥

मन्वीश्वरेत्यादि, ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभाव, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य " इत्यादिश्रुतेः सामानाधिकरण्यानुरोधेन यद्विषयकसाक्षात्कारो मोक्ष हेतु तद्विषयक मनन मोक्षजनक, साक्षात्कारस्य नेश्वरविषयक, मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा हि तस्य तद्धेतुत्वम् । न चेश्वरगोचर मिथ्याज्ञानं संसारहेतु यत ईश्वरगोचरमिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारो हेतुर्भवेत् । किन्तु आत्मगोचर मिथ्याज्ञानमिति तत्तत्त्वसाक्षात्कार एव

स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोरपवर्गयोः जीवनमुक्ति-परममुक्त्योः। ईश्वरमननजादृष्टद्वारा स्वात्मसाक्षात्कारद्वारा वा मुक्तौ हेतुः, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतिस्तत्कारणत्वे मानम्। स्वात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वे मानञ्च "यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्"। इति॥ २॥

मोक्षहेतुरिति समुदितार्थः। कारिकायां स्वर्गेति, [illegible] यस्य तदस्ति इत्यामना स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोरपवर्गयोः जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योः मार्गं उपायं आमनन्ति कथयन्ति यतः परमात्मा [illegible] इति वाक्यार्थः। यद्यपीश्वर-विषयश्रवणमननादिभिरेव [illegible] उपासनैयैव भवितुमर्हति, तथापि [illegible] किञ्चित् क्वचिद्-[illegible] इति न्यायात् आत्मधारणेव [illegible]। [illegible] स्वर्गतुल्ययोरिति, [illegible] जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योरिति, जीवन्मुक्तिश्च [illegible] इति जीवित्वं, जीवितश्च शरीर-प्राणसंयोगः। परममुक्तिः [illegible] दुःखनिवृत्तिरिति यावत्। ईश्वर-मननेति, तथाच "तमेव विदित्वेति श्रुत्या "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति श्रुत्या च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादि श्रुतिघटकात्मपदं [illegible] अतएव "[illegible] इति श्रुते" [illegible]। [illegible] मोक्षोऽपि, तथापि आत्मसाक्षात्कार एव [illegible]। [illegible], "[illegible] स्वात्मसाक्षा-त्कारो मोक्षहेतु" इति [illegible]। यदात्मानमिति, यदा पुरुषः [illegible] आत्मानं विजानीयादित्यर्थः। किमिच्छन् कस्य कामायेति, [illegible] इति भावः। स संसारं [illegible] इत्यर्थः॥ २॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमाना शुद्ध-
बुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति
कापिला , क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माण-
कायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति
पातञ्जला , लोक-वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति
महापाशुपता , शिव इति शैवा., पुरुषोत्तम इति
वैष्णवा , पितामह इति पौराणिका , यज्ञपुरुष-
इति याज्ञिका , सर्वज्ञ इति सौगताः, निरावरण-
इति दिगम्बरा , उपास्यत्वेन देशित इति मीमांस-
का , लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाका , याव-
दुक्तोपपन्न इति नैयायिका , किं बहुना यं कारवो-
ऽपि विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेव जाति-गोत्र-प्रवर-
चरण-कुलधर्मादिवदासंसारं सुप्रसिद्धानुभवे भगवति
भवे सन्देह एव कुतः किं निरूपणीयं, तथापि—

तस्य चानादिसिद्धस्य [illegible] एव भिन्नभिन्नरूपेण भगवत्कृपावाप्ति [illegible] वादिवाक्यात् [illegible] स्यादपि निरवधिकीव वाद [illegible] इह निरूपण विषयत्व [illegible] महदादिकार्य [illegible] महात्मा, [illegible] निरूपणविषयीभूतं य [illegible] उपासते इति [illegible]। य [illegible] मुख्य [illegible] पुरुषप्रयोजनम् [illegible] उपासते [illegible]। [illegible] कापिला [illegible]। [illegible] इत्यादि। [illegible] [illegible]

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

श्रुतौ हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु इदानीं मन्तव्यो भवति, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुतेः। "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" ॥ इति स्मृतेश्च। तदिह सङ्क्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः, अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्, अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठान-

---

[illegible] अथवा [illegible] विनापि [illegible] यथा [illegible] इति तथा। [illegible] परमेश्वर [illegible] यस्य स तथा।

[illegible] इति पूर्वपक्षतात्पर्यम्। [illegible]

मसम्भवात्, तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात्, सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥२॥

१. शुद्धो द्वितीयरहित.। बुद्धो बोधस्वरूप। आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः। सिद्धः, षड्विधैश्वर्यवान्। अविद्याऽस्मिताराग द्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। कर्म धर्माधर्महेतुर्याग हिंसादिः।

नियर्थे, "मननअर्थोपपत्तिभि" इति स्मरणात्। ध्यानाभ्यासवशेनेति, ध्यान तत्र प्रत्ययैकतानता तस्य अभ्यास नैरन्तर्ये तत्र रस इच्छा तेनेत्यर्थे। अथवा क्रीडन्निति व्याघ्रात् रस इच्छामात्र, एतादृशेन ध्यानाभ्यासेनेत्यर्थं। निधा आगमादिवोधेन प्रज्ञां बुद्धि परमात्मनि प्रकल्पयन् उत्तम योगम आत्मसाक्षात्काररूप योग लभत इत्यर्थ।

आचार्योक्ति व्याचष्टे, शुद्ध इत्यादिना, चिद्रूप इति स्वभावतश्चेतन न तु बुद्धेरिव आगन्तुक चैतन्य तस्य इत्यर्थ। षड्विधैश्वर्यवानिति, "अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"॥ इत्युक्ताष्टविधैश्वर्यवानित्यर्थ। तत्राणिमा अणुभाव यत शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभाव यत सूर्यमरीचिमालम्ब्य सूर्यलोक याति। महिमा महतो भाव यतो महान् सम्भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम्। प्राकाम्यम इच्छानभिघात यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। ईशित्व भूतभौतिकेषु प्रभुत्वम। वशित्व भूतभौतिकं वशी भवत्यवश्यत्वम्। कामावसायित्व सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति। अविद्या "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्य शुचि सुखात्मख्यातिरविद्येति" लक्षणेयम्, अस्मिता अहमिति मतिरिति चैवमेवात। अभिनिवेश मरणभीतिजनका ज्ञानविशेष। जात्यायुर्भोगा, जाति जन्म, आयु जीवनकाल, भोग सुख दुःख साक्षात्कार, आशया फलपर्यन्तम् आशेरते इत्याशया धर्माधर्मा। सम्प्रदाय सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेद। यावदुक्तमिति यावदुक्तेषु सम्पन्नं शुद्धिमत् कर्तृत्वादि तैन सम्पन्न मम्पन्न इति सप्तम्यन्तपदीयो समास। ननु श्रुत्यादिना परमात्मतत्त्वसिद्धावपि सिद्धासाधकत्वदोषप्रसङ्गात् कथ ननुमान... इत्याह, शब्दसिद्धावपीति, अनुमित्सयेति, तथा च ईश्वरानुमितौ श्रुतिरूपफलसाधकतासत्त्वेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिप्रतिबन्धक इति भाव।

[प्र]पाका जात्यायुर्भोगाः । धर्माधर्मौ आशयाः । निर्माणार्थं कायो निर्माणकायः । सम्प्रदायो वेदः । प्रद्योतकः इति प्रकाशकः, वेदस्य नित्यत्वात् । घटादौ कर्त्तव्ये अनुग्राहकः गिलयिता । शिवोनिस्त्रैगुण्यः । पितामहः जनकस्यापि जनकः । दृश्यते इति ग्रस्तः । सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः । आवरणमविद्या राग द्वेष मोहाः

अथैव [illegible] पचनात्मिन्यभिमानिनो दुःखस्य सन्तोषाय आह तुष्यत्विति आर्येनेति तुष्यतु दुःखम् इति आर्येनेत्यर्थः । नन्विह न यस्मात् विप्रतिपन्ना अपाश्च एव तस्मात् [illegible] इत्यर्थं [illegible] इति, [illegible] विप्रतिपन्नानां [illegible] एव [illegible] । एव तथा [illegible] । विप्रतिपत्तिं यथाक्रमं [illegible] मीमांसक सौगत [illegible] [illegible] विप्रतिपत्तिं [illegible] प्रतिपत्तिं विपरीतबुद्धिरिति यावत् । तथाचैतद्विप्रतिपत्तिपक्षक [illegible] विप्रतिपत्तौ [illegible] आह [illegible] इति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विप्रतिपत्तिरिति तात्पर्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] वर्त्तते ।

भिनिवेशः । उपास्यत्वेन देवतात्मत्वादि । यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नः । चरमं शाखा । शाब्दसिद्धावप्यनुमित्सयाऽनुमितेर्न समयासत्त्वं दोषाय । 'तुष्यत्विति' न्यायेन समयमाह, तदि-हेत्यादि ॥ २ ॥

परलोके विप्रतिपत्तिस्तु शरीरत्वजातिर्दुःखावच्छेदकतासमानाधिकरणा इति न वा इति स्वर्गे, नरके तु दुःखपदस्थाने सुखपदप्रक्षेपात् समयः, तादृशी च जातिः मनुष्यादिशरीर-वृत्तिवैजात्यादिकं, अत्र भावकोटिः नैयायिकानां अभावकोटिः चार्वाकाणां स्वर्गीयशरीरवृत्ति-तच्छरीरत्वव्याप्यजात्यैव शरीरत्वजातित्वे दुःखावच्छेदकतासमानाधिकरणत्वमित्यत्र । परलोकमात्रे तु मम सुखदुःखोभयजनकशरीरातिरिक्तशरीरवत्त्वान् न वेति, चैतन्यथा प्रसिद्ध ।

साधने तु कार्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वप्रागभावान्यप्रागभावाविषयकप्रतीत्यविषयत्वं इति न वा इति अत्र तादृशप्रतीत्यविषयत्वम् उभयमते प्रागभावत्वे प्रसिद्धम् अत्र भावकोटि नैयायिकानाम् अभावकोटिश्चार्वाकाणां नैयायिकैः कारणत्वमङ्गीक्रियते तच्च कार्यनियत-पूर्ववर्तित्वघटितं नियतपूर्ववर्तित्वञ्च प्रागभावघटितम् अतः कारणत्वं प्रागभावाविषयकप्रतीत्य-विषयप्रतियोगित्वप्रागभावान्यच, तद्रूपत्वं कार्यप्रतियोगित्वे वर्तते इति नैयायिकमतं, चार्वाकैः कारणत्वानङ्गीकारात् तन्मते कार्यप्रतियोगित्वं न कारणत्वरूपं, कार्यप्रतियोगित्वञ्च साक्षात् परम्परासाधारणं कार्यनिरूपकत्वं, प्रतियोगित्वं प्रागभावान्येव प्रतियोगित्वं कार्यत्वं तच्च प्रागभावप्रतियोगित्वरूपम् अतः प्रागभावाविषयकप्रतीत्यविषयं तदादाय प्रागभावमादाय च सिद्धसाधनवारणाय प्रतियोगित्वप्रागभावान्यत्व प्रागभावाविषयकप्रतीत्यविषयविशेषणम् । न च प्रतियोगित्व-प्रागभावान्यप्रागभावाविषयकप्रतीत्यविषयं घटप्रागभावविशिष्टघटसंयोगमादाय सिद्धसाधनं तादृशघटसंयोगे घटरूपकार्यप्रतियोगित्वस्य वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । प्रागभाव-विषयकप्रतीत्यविषयत्वनिवेशेन प्रागभावाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकरूपावच्छिन्ननिरूपक-तावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटरूपकार्यप्रतियोगित्वं यत् घटसंयोगवृत्तित्वं तदवच्छिन्नतावच्छेदकं घटघटसंयोगत्वमेव न तु घटप्रागभावविशिष्टघटसंयोगत्वं तस्य प्रागभावविषयकत्वेनावच्छेदकत्वात् घटघट-संयोगत्वन्तु न प्रागभावाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमिति सर्वं सुसमञ्जसम् । त्रिविधं तु

धर्माधर्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनं, सिद्धे च तस्मिन् तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः, अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यजनकत्वात्। तत्साधनायाह,—

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥४॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा। तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनायाह सापेक्षत्वादिति। सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं, तथाच कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत्। ननु घटादिहेतोः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः, तथाच तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम्, एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायामुक्तमनादित्वादिति,

---

अलौकिके परलोकसाधनत्वं वर्त्तते न वा, परलोकसाधने अलौकिकत्वं वर्त्तते न वेति वा विप्रतिपत्तिः। तथाच कार्य्यकारणभावाभावे न क्षित्यादिकर्तृतया ईश्वरसिद्धिः, परलोकाभावे च तत्साधनयागादिप्रवृत्त्यभावे तदुपदेशकतयापि नेश्वरसिद्धिः, अदृष्टासिद्धौ तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः। द्वितीयादिविप्रतिपत्तिरीतिस्तु द्वितीयादिस्तवकव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते इति॥ २॥

तदधिष्ठातृतयेति। अचेतनादृष्टजन्यकार्य्ये चेतनरूपसहकारिकारणतयेत्यर्थः, तथा चात्र प्रयोगः, अदृष्टं चेतनाधिष्ठितम् अचेतनत्वे सति कारणत्वात् चैत्रपुरुषाधिष्ठितकुठारवत्। अत्र चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनरूपसहकारिकारणसम्पन्नत्वं, सापेक्षत्वं सहापेक्षया वर्त्तमानत्वं, कादाचित्कत्वमिति फलितार्थः, सहेतुकमिति सहेतुकत्वं यत्किञ्चिद्वस्तुविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यञ्च समव्याप्तिनियतसमावेशव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन। न च किञ्चित्कालावच्छिन्ने सति किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वरूपं कादाचित्कत्वम् आकाशादौ व्यभिचारीति वाच्यम्। उत्पत्तिमत्त्वे सतीति विशेषणात्। न च चार्वाकमते साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। क्षित्यादौ अवयवैरेव तत्सिद्धौ तदविशेषेऽनुमानात्, अतएव भोजनजन्यतृप्तेर्दृष्टान्तत्वं नोपादानं इत्युक्तम्। अनादित्वादिति कार्य्यकारणप्रवाहस्येति शेषः। अनादित्वञ्च समानजातीय-

बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकीयमनवस्था न दोषायेत्यर्थः । ननु ब्रह्मैव कारणमस्तु किं वा नानारूपशालिका प्रकृतिरेव तथाऽस्तु इत्यत आह, वैचित्र्यादिति, कार्यं विचित्रकारणवत् विचित्रकार्यत्वात् । ननु दृष्टं यागाद्येव कारणमस्तु किमदृष्टेन इत्यत आह, विश्ववृत्तित इति, विश्वेषां परलोकार्थिनां वृत्तितः यागादौ प्रवृत्तितः, स्वर्गादिफलकत्वज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनकं, यागादेः तज्जनकत्वं तत्कालावस्थायि व्यापारं विना न सम्भवतीति अदृष्टसिद्धिः । नन्वदृष्टं न भोगसमानाधिकरणं किन्तु भोग्यादिनिष्ठत्वेनैव भोगजनकम् इत्यत आह, प्रत्यात्मनियमादिति, भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात्, व्यधिकरणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

ध्वंसाध्यप्रागभावप्रतियोगित्वम् । ननु कारणमात्रसिद्धावपि कार्यस्य एकम् एकजातीयं वा कारणमस्तु इत्याशङ्कते, नन्वित्यादिना न च एकस्य ब्रह्मणः नानारूपशालिकाया प्रकृतेर्वा कारणत्वे कारणसदातनत्वेन घटादिकार्यस्य सदातनत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तमत साङ्ख्यमतावलम्ब्य तादृशकारणस्य चार्वाकैरखण्डितत्वात् वेदान्तमते कार्यस्य मिथ्यात्वेन सदातनत्वापत्तेरसम्भवात् साङ्ख्यमते च कार्यकारणयोरभेदात् कारणसदातनत्वे कार्यसदातनत्वस्यापीष्टत्वात् । अत एव प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिचार्वाकमते ब्रह्मणः प्रकृतेः अलीकत्वेन कथं तयोः कारणत्वमिदानीमाशङ्क्यते इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । वेदान्त साङ्ख्यमताभ्युपगमेनैव तादृशकारणस्य खण्डितत्वादिति । कार्यं विचित्रकारणवदिति घटकार्यं पटकारणविजातीयकारणजन्यं पटकार्यविजातीयकार्यत्वादित्यर्थः, तथाच ईदृशानुमानेन कार्ये विभिन्नविजातीयकारणजन्यत्वस्य सिद्धत्वात् नाभिन्नकारणजन्यत्वं न वा एकजातीयकारणजन्यत्वं कार्यजातस्येति समुदितार्थः । भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वादिति, भोगस्य सुखादिसाक्षात्कारस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात् प्रत्येकात्मनियतत्वात्, तथाच कारणं कार्यसमानाधिकरणं कार्यजनकं भवति इति सामान्यव्याप्त्या अदृष्टं भोगसमानाधिकरणं भोगजनकत्वात् इति विशेषव्याप्त्या च अदृष्टस्य भोगसामानाधिकरण्यं सिद्धं न तु भोग्यनिष्ठत्वम् । ननु समवायेन अदृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन भोगसामानाधिकरण्यात् न विरोध इत्यत आह, व्यधिकरणा

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष्य कार्य्यमिति, अतएव "अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्" इति पूर्वपक्षसूत्रं (न्यायसूत्र ४।१२२) तत्राह।

हेतु-भूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरं वा स्वातिरिक्तहेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा, अथोभयत्रा हेतुकत्वमलीकहेतुकत्वञ्च पर्य्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा।

र्मिति तथाच न नकस्मत्वञ्च भोग प्रति कालिकसम्बन्ध अदृष्टस्य कारणत्व पुरुषान्तरीयादृष्टात् पुरुषान्तरीयभोगापत्तिः स्यादिति न च पुरुषविशेषान्तर्भावेण कार्य्य कारणभाव न तन्नापत्तिरिति वाच्यम् पुरुषविशेषान्तर्भावेण कार्य्य कारणभावे अनन्तकार्य्य कारणभाव प्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

कादाचित्कम् अहेतुकं भावत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षम् आह्नते अकस्मादेवेति। न किञ्चिदपेक्ष्येति न [illegible]नियतपूर्ववर्त्ति तावच्छून्यत्वं किञ्चिद्भमकम् अनिमित्तपदस्यार्थः यतः भावपद वस्तुपरं तेन च तस्यापि सकारणत्वनिरासः तथाच कादाचित्कत्व न हेतुसाधकमप्रयोजकत्वादिति भावः अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति अनिमित्तत इति पञ्चम्यन्तात् तसिः अनिमित्ता भावोत्पत्तिः इत्यर्थः तथाचायं प्रयोगः घटाद्युत्पत्तिः न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युत्पत्तिवत् तैक्ष्ण्यं संस्थानविशेषः आदिपदात् मयूरचित्राद्युपरिग्रहः। अवधेर्नियतत्वतः नियतावधिककार्य्यदर्शनात् कार्य्यस्य नियतकालवृत्तित्वदर्शनादिति यावत् न हेतुनिषेधः न कारणप्रतिषेधः न भूतिनिषेधः न भवनप्रतिषेधः स्वानुपाख्यविधिः स्व कार्य्यम्, अनुपाख्यम् अलीकं तथा [illegible] कारणत्वाविधानं न नैव स्वभाववर्णना स्वभावस्य हेतुत्वम् इति समुदितकारिकार्थः। अकस्मात् [illegible] यदि हेतुभावपरं तदा तस्य भवत्वं सम्भवात् [illegible] भवनं [illegible] यदि तु भवनक्रियया [illegible] तत्र प्रयुज्यमानस्य भवननिषेधोऽथ [illegible] भवतीत्यर्थस्याभावात् [illegible] इति [illegible] इति कोषात्

खं कार्यम्, अनुपाख्यम् अलीकम्। अवधेर्नियतत्वात्, नियतावधिक कार्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति भाव. ॥ ५ ॥

नन्वनादिरेष कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमाना वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणादिव्यभिचारितया तृणादेः कारणत्वे ,कादाचित्कत्वव्याकोप कारणान्तरस्य च वक्तुमशक्यत्वात्। तत्र वह्न्यनुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थान्तरं प्रतिबध्यति नामा अनित्ये अनित्या नित्ये नित्यैव सा शक्तिः

तदुभय निरस्यति हेतुभूतीति। यदि विशिष्ट एव नञोऽन्वयात् हेतुप्रयोज्यभवनाभावो लभ्यते तदा एकविशेषणनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् पर्युदासनञा वा हेतुव्यतिरिक्तोऽभवन लभ्यते, हेतुव्यतिरिक्तश्च कार्यस्वरूपम् अलीकञ्च तथाच स्यादनुपाख्यविधि \ष निषेधति स्यादनुपाख्यमिति, यदि कदाचिदिति शब्द अत्र अनुपाख्य स्वभावपर तदा स्वभावादेव कार्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थं , तदाह, स्वभावेति। उभयत्रेति हेतुभूतिनिषेधपक्षे स्यादनुपाख्यविधिपक्षे चेत्यर्थं ,प्रथमपक्षमभिप्रेत्याह, अहेतुकत्वमिति, हेतुनिषेधपक्षे कार्यस्य हेतुनिरपेक्षत्वमर्थं, भूतिनिषेधपक्षे कार्यस्य अनुत्पत्तिकत्वमर्थं, अन्यपक्षमभिप्रेत्याह, अलीकहेतुकत्वञ्चेति, न च अन्त्ये कार्यहेतुकत्वम् अलीकहेतुकत्वञ्च ,कथम् अलीकहेतुकत्व पर्यवस्यतीत्युक्ति सङ्गच्छते इति वाच्यम्। यत कार्यस्य कार्यपूर्ववर्त्तित्वासम्भवात् कार्यहेतुत्व न सम्भवति अत इति वाच्यम्। यत कार्यस्य कार्यपूर्ववर्त्तित्वासम्भवात् कार्यहेतुत्व न सम्भवति अत. कार्यहेतुकत्वपक्षेऽपि अलीकहेतुकत्वे पर्यवसानम् अत उक्त पर्यवस्यतीति। अनियता, वधिकत्वे कार्यस्य नियतकालानवच्छिन्नत्वे, कादाचित्कत्वव्याकोप पूर्वोक्तकादाचित्कत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कादाचित्कत्वस्य सहेतुकत्वव्यभिचरिततया न सहेतुकत्वानुमापकत्व सम्भवति इत्याशङ्का निराकरोति, नन्वनादिरेषेत्यादिना नन्वनादि तृणादिजन्यतदा कथ तदन्यभावेन कादाचित्कत्वे सहेतुकत्वव्यभिचारि इत्यत आह, वह्नित्वावच्छिन्नस्येति तृणसमवधानं विनापि, मण्यादिसमवधानात् मण्यादिसमवधानं विनापि तृणसमवधानात् वह्न्युत्पत्तेः न तृणादिकं वह्निकारणम्। ननु तृणादि कारणत्वाभावेऽपि तृणादिभिन्न वह्निकारणमस्तु इत्यत आह,

निष्ठे भावहेतुजा इति तत्सिद्धान्तात्। वह्न्यनुकूला तृणारणि मणिनिष्ठा शक्तिर्निष्ठेति तु मतान्तरम्। न्यायमतन्तु तृणादिनिष्ठ तावच्छेदक वैजात्यमेव विजातीयैर्व्वकजातीयकार्य्यानुकूलशक्ति कल्पने धूमादिना वह्न्यनुमानं न स्यात् न स्याच्च तृण फुत्कारसमव धानस्य निर्मन्थनारणिसमवधानस्य प्रतिफलितरविकिरणमणिसम वधानस्य च प्रतिनियम कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारण तावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्य्यजननस्य दृष्टत्वात् फुत्कार मणिसम्बन्धादिनाऽपि वह्न्यापत्तेः। यदि च तृणफुत्कारादि सम्बन्धादिषु वह्न्यनुकूला एका शक्तिः कल्प्यते तदा नैतत् समा धानं परन्तु तार्णवह्न्यादिनिष्ठ वैजात्य प्रत्यक्षसिद्ध दीपत्वादिवदिति न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनम्। असमर्थमाह —

कारणतायाः स्यात्। तथाच सहेतुकत्वस्य कादाचित्कत्वव्यापकत्वे व्यापकस्य सहेतुकत्व स्याभावात् व्याप्यस्य कादाचित्कत्वस्याभावप्रसङ्गात् सहेतुकत्वसिद्धौ अदृष्टसिद्धौ न अदृष्टाधिष्ठातृतया न वा चिरन्तनिकतया ईश्वरसिद्धिरिति भावः। अत्र मीमांसकः समाधत्ते तद्व्यक्तिना, वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन वह्न्यनुकूलैकजातीयशक्तिमत्त्वमित्यर्थः। अत शक्तः प्रति व्यक्तिनानात्वेऽपि न क्षतिः। भावहेतुजो भावः अन्यथा तस्य यो हेतुः तस्मात् शक्तिर्जायत इत्यर्थः। तथाच यन्निष्ठा शक्तिः कल्प्यते तस्य यो हेतुः स एव तन्निष्ठशक्तेः हेतुः न तु हेत्वन्तरकल्पनापीति भावः। तत्सिद्धान्तात् मीमांसकसिद्धान्तात् अथ मतान्तरं मीमांसकविशेषाणां मतम्। नैयायिकसमाधानमाह न्यायमतन्त्विति। वैजात्यमवेति तथाच तार्णत्वारणित्वा वैजात्यस्य दृष्टान्तजन्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति भावः। असमाहितमिति यथा विजातीयानां तृणादीनाम् एकजातीयवह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं तथा विजातीयानां वह्न्यादीना मपि एकजातीयधूमकार्य्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं तथाच कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वात् वह्नित्वस्य धूमकारणतावच्छेदकत्वं धूमत्वावच्छिन्न तत्कारणाभावप्रसङ्गात् न स्यादिति भावः। प्रतिनियम इत्यत्र एकतरसहकारित्वे वह्निविशेष जनकत्वनियम इत्यर्थः। फुत्कारमणिसम्बन्धादिनापीति वह्न्यापत्तेः कारणतावच्छेदकतया

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वय-व्यतिरेकयोः ॥६॥

एष कार्यकारणप्रवाहः नादिमान् अनादिः । विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः । अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे निर्वाहे यत्नवता भाव्यं यत्नः कारणीयः । वैजात्यं कल्पनीयमिति भावः । वह्निसामान्यं प्रति तु विजातीयोऽप्यनुगतस्तेज एव कारणम् ॥ ६ ॥

तदवच्छिन्नसहकारितायां फूत्कारादेर्व्यभिचारात् तथा वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वावच्छिन्नस्यैव सहकारितया फूत्कारसहकारिणि मण्यादिकेऽपि वह्न्युत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । दीपत्वादिवदिति यथा दीपत्वम् आलोकविशेषजनकतावच्छेदकं वैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धं तथा तृणत्वादिकमपि तृणादिजन्यतावच्छेदकं विलक्षणवैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धमिति । न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनमिति तथाच स्वाश्रयधर्मातिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवमिति भावः । असमर्थमाहेति असमर्थसमभिव्याहृत इत्यर्थः ।

कार्यकारणप्रवाह इति कार्याणां कारणानाञ्च प्रवाह इत्यर्थः, न आदिमान् न अवधिमान् न केवलमधीनकार्यकालीन इति यावत् तथाच कार्यमात्रं सहेतुकं न तु किमपि वह्न्यादिकार्यम् अहेतुकमिति वह्न्यादौ कादाचित्कत्वं न सहेतुकत्वव्यभिचारि न वा कार्यत्वावच्छेदेन सहेतुकत्वसाधने वह्न्यादावंशतः सिद्धसाधनमिति भावः । विजातीयेष्विति कारिकोक्तविजातिपदस्यार्थः, एकशक्तिमानिति विजातीयतृणादिनिष्ठैकशक्त्यवच्छिन्नकारणताश्रय इत्यर्थः । ननु कथं मण्युक्तव्यभिचारवारणमित्यत आह कारिकायां तत्त्व इति व्याख्यातम् अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्व इति यथायथमन्वयव्यतिरेकयोः तृणाद्यन्वयव्यतिरेकनियमने इत्यर्थः, वैजात्यं कल्पनीयमिति तथाच तृणादिजन्यतावच्छेदकत्वेन वह्न्यादिनिष्ठतृणत्वादिवैजात्यं कल्पयित्वा तेषामेव तृणादिजन्यतावच्छेदकत्वस्य कल्पनीयत्वात् न मण्युक्तव्यभिचार इति भावः । ननु तृणत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तृणादेः कारणत्वेऽपि वह्नित्वावच्छेदेन इति शक्तिमत्त्वेन कारणत्वं स्यादयमनङ्गीकर्तव्यत्वात् मणौ शक्त्यकल्पनीयत्वमनावश्यकत्वादत आह वह्निसामान्यं प्रति त्विति ॥ ६ ॥

ननु यथा एक एव दीप आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादि प्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्य्य कारणयोरभेदात् प्रतिपुरुष विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुरस्तु तथाच नादृष्टाधि ष्ठातृतयेश्वरसिद्धिरित्यत आह,

एकस्य न क्रम क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न।
शक्तिभेदो न चाभिन्न स्वभावो दुरतिक्रम ।७॥

एकस्य कारणस्य नियम्यो न कार्य्याणां क्रम समस्य एक जातीयकारणस्य प्रयोज्यश्च न कार्य्याणां वैचित्र्य वैजात्य, तथाच क्रमिककार्य्यनिर्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धि विजातीयकार्य्य जनकतया च विचित्रहेतुसिद्धिरित्यर्थ । शक्तिभेदादेव सजातीया देकस्मात् कार्य्यवैजात्यम् इति शङ्का निराकुरुते शक्तिभेदो न

ननु कार्य्यस्य क्रमिकत्वं न क्रमिककारणत्वसाधकं तथा कार्य्यवैचित्र्यमपि न विचित्र कारणत्वसाधकम्, आलोक वर्त्तिविकार घटादिप्रकाशन विचित्रेषु च एकस्यैव दीपस्य हेतुत्वेन व्यभिचारादिति बाधकाभावेन सकलकार्य्येषु एकहेतुकत्वं सिद्ध [illegible] [illegible] एकमेव ब्रह्म [illegible] समुत्थानम्, अभिन्ना प्रकृतिरेवेति सांख्यमत समुत्थानम्, एतेन एकजातीयकारणमुक्तम्। सांख्यमते पुरुषाणां भेदात् प्रतिपुरुषञ्च महदहङ्कारपर्य्यायाणां बुद्धीनां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतेश्चैकत्वात् एकजाती यत्वम् नादृष्टाधिष्ठातृतयेति न च [illegible] [illegible] निष्पत्तिस्तथा कथमेतत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रिति।

[illegible] एकस्मात् [illegible] नियम्यत्व क्वापि क्वचि कार्य्ये क्रम क्रमिकत्वं न एकस्य न एककारणस्य [illegible] । [illegible] क्रम इति क्रम क्रमिकत्वम् [illegible] [illegible] कार्य्यान्तरमिति यावत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्य्याणां वैचित्र्यमिति [illegible] [illegible]

चाभिन्न इति । चो हेतौ, न शक्तिभेदः अभिन्नो यत, शक्ति-शक्तिमतोरभेदात्, भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे एकमात्रकारणत्वभङ्गप्रसङ्गो दैतापत्तिश्चेत्यर्थः । ननु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्रकार्य्यनिर्वाहकत्वम् इत्यत्राह, स्वभावो दुरतिक्रम इति । एकस्मिन् कार्य्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्य्यान्तरजननकाले तस्यानुवृत्तौ दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरपह्नवत्वादित्यर्थः, प्रदीपस्थले तत्तत्कार्य्यसामग्रीभेदकल्पनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु दण्डादिर्घटादौ हेतुरस्तु न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्यत्राह ।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा ।
दृष्टलाभफला वापि (१) विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥८॥

विश्वेषां परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्विफला न, न वा दुःखमात्रफलिका, प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात् । न च

कारणमानजातीयकारणजन्यम् स्यात् तदा घटविजातीयो न स्यादित्यप्रतिरेव कार्य्यजातस्य एकजातीयकारणजन्यत्वे बाधिकेति भाव । सजातीयादेकस्मादिति, "सजातीयादिति साङ्ख्यमताभिप्रायेण, एकस्मादिति वेदान्तमताभिप्रायेण, न शक्तिभेद इति शक्तिभेदादि नियामक इति शेष । अभिन्नो यत इति यस्मादभिन्नो यत इत्यर्थः । ननु स्वभावादेवेति, पूर्वं कार्यस्य स्वोयस्वभावाधीनत्वं दूषितम् इदानीम् एककारणगतस्वभावमाश्रित्याशङ्केति भाव. । दहनस्यापि जलादित्वं स्यादिति एकस्मिन् कार्य्ये यस्य स्वभावस्य जनकत्वं कार्य्यान्तरेऽपि तस्यैव जनकत्वं वाच्यम् अन्यथा एकस्य स्वभावभेदादेकत्वादिहानिप्रसङ्ग इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्य्याणामप्येकजात्यं स्यादित्यर्थः । दुरपह्नवत्वादिति दुष्परिहार्यत्वादित्यर्थः । तत्तत्कार्य्यसामग्रीभेदेति वर्तिमशीकादिवह्निसामग्रीभेदकल्पनादित्यर्थ, । अन्यथा आलोकदीपादा युगपदुत्पत्त्यापत्तिरिति ॥ ७ ॥

---

(१) दृष्टलाभफला नापि इति कस्यचित् पुस्तकस्य पाठ, स एव समीचीन. ।

इष्टलाभफला पूजा ख्याति धनादिफला तद्विपरीतैरपि तदाचरणात्। कश्चित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य स्वयमनुष्ठाय धन्वितो लोकः प्रवर्त्तते इत्यत्राह, विप्रलम्भोऽपि नेष्टः इति क एव लोकोत्तरो य परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशहेतुकर्मभिरात्मानमवसादयेत्। तथाच यागादिप्रवृत्तिरेव स्वर्गादिफलकत्वे यागादेर्मानमिति ॥ ८ ॥

ननु यागादिकं स्वर्गादिहेतुरस्तु न तु तज्जन्यादृष्टं तथेत्यत आह,—

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

चिरध्वस्तं यागादि कर्म्म अतिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न अलं न समर्थं चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारकस्य स्मृतौ। ननु भोग्यनिष्ठमदृष्ट

यागादि प्रवृत्तिहेतुतया तत्र दृष्टान्तहेतुत्वेऽपि स्वर्गादौ प्रमाणाभावात् तद्धेतुत्वं यागादिर सिद्धमित्याशङ्का निरस्यति वन्दितोऽसि यागादेर्मानमितीति तथाच याग सफल विशीतशिष्टाचारविषयत्वात् इत्यनुमानेन साध्यत सफलत्व सिद्धे दृष्टफलकत्वबाधात् अदृष्टफलकत्वसिद्धौ अदृष्टाविशिष्टस्वर्गहेतुरिति भाव ॥ ८ ॥

ननु यागादि न तु तज्जन्यादृष्टमिति तथाच यागस्य स्वर्गहेतुत्वेऽपि तज्जन्यापूर्वस्य सम्बन्धेनैव हेतुत्वं न तु तज्जन्यादृष्टसम्बन्धेनेति भाव। चिरध्वस्तमिति फलोत्पत्ति प्राक्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः अचिरविनष्टस्य इष्टद्वारापि कारणतासम्भव विकीर्णा यथा इति मानाभावात् प्रकाशितमिति चिरध्वस्तं च यदुत्पत्तिक्रियाविशेषणम्। व्यापारद्वारैव कारणं साध्यम्। व्यापारेति न च यागस्य ध्वंसद्वारैव हेतुत्वं न अदृष्ट हेतुरित्युक्तम्। स्वर्गोत्पत्तिसमयेऽपि ध्वंसव्यापारस्य सत्त्वात् इति भोग्यमात्रवृत्तिकमिदम् कार्य्ये हेतुत्वं प्रमाणाभावात् तदर्थं यत्नेन चिरध्वस्तयागादिः संस्कारमनेन स्वर्गजनकं संस्कारजनकमनेन फलोत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छिन्न मति

कारणमस्तु इति जिज्ञासायामाह, सम्भोग- इति, निर्विशेषाणाम् अदृष्टरूपगुणशून्यानाम् आत्मना सम्भोग प्रत्यात्मनियतो भोग, सम्भूतैरपि अदृष्टवत्तया स्वीकृतैरपि भूतैर्न स्यात्, भूताना शरीरादीना सर्वात्मसाधारण्यात् तददृष्टाकृष्टैरेव शरीरेन्द्रियादिभिः सम्भोगजननादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठ एव धर्मविशेषोऽतीन्द्रिय प्रतिनियतभोगादि

फलजनकत्वात् स्फुलिङ्गकानुभवस्यादिति । ननु यागकर्तारमेव प्रति शरीरेन्द्रियसकृचन्दनादिविशेषाणा हेतुतानियमाय तेषु यागजन्यसंस्कारविशेष भोगकारणतावच्छेदकतया कल्प्यमङ्गीकार्य तस्यैव स्वाश्रयजनकत्वसम्बन्धेन आत्मानन्यत्र कल्पने व्यर्थमित्याशङ्कते, नन्विति सम्भोग इतीति, तथाच यागजन्यादृष्टवद्भूतत्वेन स्वगुरुत्वं प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्तिरिति भाव । अत्र हेतुमाह सर्वात्मसाधारण्यादिति आत्मन सर्वमूर्तसंयोगानुयोगित्वेन शरीरादीना सर्वात्मसयुक्तत्वादित्यर्थ । तथाच अदृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वे भोग प्रति स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन अदृष्टहेतुत्वस्य वाच्यतया पुरुषान्तरकर्मजन्यादृष्टेन पुरुषान्तर भोगापत्तिरिति भाव । न च तत्पुरुषीयभोगं प्रति तत्पुरुषीययागजन्यादृष्ट हेतुरिति विशिष्य कार्यकारणभावात् न तदापत्तिरिति वाच्यम् । पुरुषविशेषमन्तर्भाव्य अनन्त कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया समवायघटितप्रत्यासत्त्या भोगादृष्टयो कार्यकारणभावस्य लघुत्वात् । ननु भोग्यनिष्ठादृष्टं विना कथं भोग्यनियम इत्यत आह तददृष्टाकृष्टैरेवेति, तथाच तत्पुरुषीयादृष्टजन्यशरीरादिभोग प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन भूताना हेतुत्वात् भोग्यविशेषनियमोपपत्तिरिति भाव । न च भोग्यनिष्ठादृष्टस्य "प्रत्यात्मनियमादभुक्ते" इत्यनेन पूर्वमेव निरस्तत्वात् "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यस्य पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यादि प्रागुक्तस्यैव विवरणत्वेन पौनरुक्त्याभावात् । न चादृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वेऽपि अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिसम्भवात् अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्वसाधनमप्रयोजनमिति वाच्यम् । यददृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धि तस्यादृष्टस्य आत्मनिष्ठत्व, न भोग्यनिष्ठत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्यैव अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्वसाधनादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्यपि दाहाद्युत्पत्तिकाले भोगसाधनवनितादिशरीरे भोगजनकतावच्छेदका

नियामकोऽस्तु यथा दाहादिनियामका वह्न्यादिनिष्ठ शक्तिभेद अन्यथा तादृशादेव करतलानलसंयोगात् सति प्रतिबन्धके दाहा पत्तेः । न च मण्याद्यभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । कारण त्वस्य भावत्वव्याप्यत्वात् किन्तु शक्तिनाश करोतीति मण्यादि प्रति बन्धक उच्यते तथाच शक्तिः स्वीकार्य्या इत्यत आह ।

भावो यथा तथाऽभाव कारणं कार्य्यवन्मत ।
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतु प्रतिबन्धक ॥ १० ॥

यथाऽन्वयव्यतिरेकादिना अभावो ध्वंस कार्य्यं तथाऽभाव कारणमपि कारणत्व भावत्वव्याप्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत आह प्रतिबन्ध इति विसा

अपि स्वीकार्या सा च शक्तिः तथाऽदृष्टवत् [illegible] गौरवात् तथाऽदृष्ट कार्य्ये उत्पत्तौ नाना [illegible] नाना [illegible] सति [illegible] नतु [illegible] एव न तथाच प्रथम कारणानि [illegible] कारणत्वात् [illegible] इत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] न [illegible] [illegible] इति वाच्यम्, प्राचीनमते तदपि [illegible] । [illegible] तादृश [illegible] प्रतिबन्धकाभाव [illegible] यादृशात् करतला [illegible] दाहो जायते तादृशं [illegible] । [illegible] कारणीभूताभाव [illegible] प्रतिबन्धकत्वं कथं भवत् । [illegible] आह [illegible] तथाच [illegible] कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् इति भाव ।

[illegible] भावो [illegible] यदा। [illegible] कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकानु [illegible] भाव कार्य्यं तथा अभावोऽपि कारणम्। ननु कारणत्वस्य भाव

मणौ कारणाभावः, स च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावो मण्यादि तत्समवधानहेतुः पुरुष एव प्रतिबन्धकः, स्वार्थे कप्रत्ययेन च मण्यादौ प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः। मीमांसकास्तु उत्तेजकाभावकूट-विशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वह्न्यादौ कल्पते। प्रतिबन्धके सति शक्तिकुण्ठनम्। यत्तु शक्तिः प्रथमतो वह्निकारणजन्या वह्निनिष्ठा, प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्ते-जकेन च पुनर्जननम्। न च शक्तेरनियतहेतुकत्वम् इति वाच्यम्। शक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति, तन्न, वह्निनिष्ठनानाशक्ति कल्पनापेक्षया उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैकस्यैव वरं हेतुत्वौ चित्यात्। तथाचाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्पते

त्वव्याप्यत्वमिति नियमे व्यभिचार इत्यत आह कार्यत्ववदिति, यथा ध्वंसरूपाभावस्य किञ्चिद्वस्तुनियतोत्तरवर्त्तित्वेन किञ्चिद्वस्तुकार्यत्वं तथा प्रागभावस्य किञ्चिद्वस्तुनियत पूर्ववर्त्तित्वेन किञ्चिद्वस्तुकारणत्वं, भावत्वस्य कारणत्वव्याप्यत्वे तुल्ययुक्त्या कार्यत्वव्याप्यत्व मपि स्यात् इति भावः। ननु मण्याद्यभावस्य कारणत्वे सिद्धे मण्यादेः प्रतिबन्धकत्व मवश्यं वाच्यं तच्च मण्यादौ कथं सम्भवति, प्रतिपूर्वकबन्धधातूत्तरकर्त्तृविहितण्वुल्प्रत्यय सिद्धप्रतिबन्धकपदेन प्रतिबन्धकर्तृत्वलाभात् अचेतने अकिञ्चित्करस्य मण्यादौ तद सम्भवादित्यत आह व्याख्यायाम् अकिञ्चित्करस्येति। प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति, तथाच प्रतिबन्धसमवधानहेतुभूतपुरुष एव, प्रतिबन्धकपदस्य मुख्यप्रयोग इति भावः। एवञ्च वह्न्यादिनिष्ठदाहानुकूलातिरिक्तशक्तिरूपदृष्टान्तासिद्धौ नाकाशानुमानेन भाग्यनिष्ठादृष्ट सिद्धिरिति तात्पर्यम्। न च चन्दनस्पर्शभोग्यनिष्ठत्व केन रूपेण भाग्यानां भोग साधनत्वमिति वाच्यम्। यथा वह्न्यादेः वैजात्यरूपेण दाहादिहेतुता तथा भाग्यशरी रादीनामप्यदृष्टजन्यतावच्छेदकवैजात्यादिनैव हेतुत्वात्। न च तावता एवादृष्टं न तु भोग्यगतमित्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यम्। अनन्तभोग्यनिष्ठानन्तादृष्टकल्पनापेक्षया एकात्मनिष्ठादृष्टकल्पनस्यैव लघुत्वात्। उत्तेजकाभावकूटेत्यादि, उत्तेजकत्व प्रतिबन्धक तावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वं, मण्यौषधाद्यभावविशिष्टमणेः प्रतिबन्धकत्वेन इति प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगिनो मण्यौषधादेरुत्तेजकत्वम्। शक्तिकुण्ठनमिति,

इत्याह । तत्र, शक्तिकुण्ठने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्ठितत्वविनाशकत्वमित्याद्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति दिक् ॥ १० ॥

ननु व्रीहीन् प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र प्रोक्षणजन्यकालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते, 'प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्प्यन्ते" इति वाक्यशेषात् । किञ्च यो यदुद्देश्यफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनकः यागवत् किञ्च व्रीह्यादीनामपरमाणुत्वप्रसङ्गे व्रीह्यादिनियमानुपपत्तिः । एवं माधवकर्षणादिना भूमिनिष्ठा कृषिजन्या शक्तिर्निर्वाच्या ।

अत्रोत्तरम् ।

कुण्ठन निराभाव मुख मीमांसकमत शक्तिनिष्ठ कश्चिन्तितत्वपश्चात् मीमांसक एकान्तिमतमुत्थाप्य दूषयति यस्त्विति, अनियतहेतुकत्वमिति कदाचित् वह्नि कारणकत्वं कदाचित् चतत्जन्यत्वमित्यर्थः, तथाचोभयसाधारणानुगतैकरूपाभावात् न कार्यकारणभावसम्भव इति भाव एव समाधानम् अन्य न्यायमतसिद्धत्वात् समाहितत्वम् ॥ १० ॥

मीमांसकः पुन यत्न नन्वित्यादिना, प्रोक्षणस्यावघातजनकव्यापारजनकत्व प्रमाणं दर्शयति प्रोक्षिता एवात प्रोक्षणविशिष्टा एवत्यर्थ अवघातायेति अत चतुर्थ्य रूपकार्थ कस्यचन सम्बन्ध मात्रत्वम् भाव्यत्वात् एवञ्च प्रोक्षणविशिष्टव्रीहीणां अवघात जनकत्वरूपसम्बन्धप्रयत्नात् विशेषण प्रोक्षणस्यापि अवघातजनकतासम्बन्धप्रतीतिरिति भाव । न च प्रोक्षणजन्यव्यापार अदृष्टमत्र तत्र पुरुष नष्ट न तु व्रीहिनिष्ठमिति वाच्यम् । तदा सति व्रीहीनियम संस्कारविशिष्टव्रीहिप्रत्ययपदप्रधानतावच्छेदकसंस्कारात्मकफल वत्वादन्यत्र द्वितीयानुपपत्ते । तत्र प्रोक्षणस्य परम्परया लाभ इत्यत्र आदरमाण्डल अथ इति परमाणुः अन्वाराध्य ईशा तानि द्वादशानि अभिधाय अथ नाम इत्यर्थ अभिधाधकत्वप्रशाखात् तथा प्रसङ्गम् "आनुपमस्य प्राक्भावात्" इति महर्षिसूत्र उपमस्य मीमांसा तत्रापि अदृष्टप्राप्यभावाभावात् इति सूत्राथ पुरुषनिष्ठत्वस्य भाव अत्र । व्रीह्यादिनियमानुपपत्तिरिति तथाच प्रत्यक्षत्वं पुन यदा परमाणु अदृष्टाभावात् व्रीह्यादि [illegible] व्रीहित्वेन व्रीहित्वात्मना [illegible] इति निष्ठा

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंस पुंसि दृष्टं स्वीकृतं, प्रतिव्रीहि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यावघातजनकस्य लाघवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति विहितस्य कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्मजनकत्वकल्पनाच्च। संस्कृतो व्रीहिरिति प्रत्ययबलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव व्रीहिनिष्ठत्वं कल्पते एतेनाभिमन्त्रितपय पल्लवादावपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्टं पुरुष निष्ठम्। व्रीहीनिति च शक्तून् प्रोचति इत्यादाविव प्रोक्षणादिजन्यजलसंयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्मता। यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति च शत्रुनिष्ठबधाद्यर्थक्रियमाणश्येनादौ स्वनिष्ठफलजनके व्यभि

शुपपत्ति व्याख्यानेन च व्रीह्यादिपरमाणुषु यदा परमाणुषु च पृथक् पृथक् शक्तिस्वीकार्या सैव व्रीह्यादिनिष्ठामिर्कति भाव दोषान्तरमाह एवामस्यादि तथाच भाषकस्पणम् शम्यानियमसम्बन्धिका शक्तिमन्मानेव स्वीकार्येति भाव। एवञ्च शक्तिसिद्धौ तद्दृष्टान्त न भोग्यत्व व यागजन्यशक्तिसिद्धिभावस्यतीति पूर्वपचतात्पर्यम्।

न प्रोक्षणादिजन्यातिशयसिद्धावपि तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं न सिद्धमित्याह कारिकायां संस्कार इति प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति प्रोक्षणाभ्युक्षण कोइ मुखाधोमुखदानपाणि व्यापकवारिप्रक्षेपरूपे तयोश्च सति उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम्। अथवा न चाप प्रोक्त तिरश्चीनेनाभ्युक्षणमिति। व्याख्यायाम् एकस्यैवादृष्टस्येति एकस्येत्यनेन शाक्यकल्पनं सूचितं तथाच कालान्तरभाविफलानुकूलो व्यापारो लाघवेन एक एव सिद्ध तस्य व्रीहिसमवेतत्व एकव्रीहिनाशात् सर्वनाशे व्यवस्थानुपपत्ति न च यागन्यायस्थानमात् तन्नाश लाघवान्नियमाभ्यन्तरं तत्त्वात्। चेत धनाद्यभ्यां अधिकरणोऽप्यत्र एवा दृष्टविषय तथा कल्पनीय इत सिद्धम्। दृष्टद्वाराभावे सतीति दृष्टोपकारकस्य सत्येतद्, भोजनादौ व्यभिचारवारणाय एतद्विशेषणस्य सार्थक्यम्। तथाचात्र प्रयोग प्रोक्षणम् अदृष्टजनकं दृष्टोपकारकत्वे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् यागवदिति।

चारि। यथायुत्पत्तिनियमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयो विशेषा विशेषकाः, तेन पाकजरूप-रसादिविशिष्टाः परमाणवस्त-त्कार्यमारभन्ते। चिकित्सास्थले तु धातुसाम्यमेव भेषजपानस्य रोगादिनाशे फले जनयितव्ये द्वारमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु, अधिकारपदादृष्टस्याश्रयासत्त्वेऽतिप्रसङ्ग, इत्यत आह, तस्येति तादृशादृष्टस्येत्यर्थः, स्वरूपसम्बन्धेनेति स्वजनकप्रीणनजनकाभिप्रायविषयत्वस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः। केचित्तु स्वरूपसम्बन्धेन विषय-विषयिभावलक्षणस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः, कीदृशं अदृष्टस्य समवायाभावेऽपि विषय-विषयिभावलक्षणस्वरूपसम्बन्धः तत्र वर्तत एवेत्याह। ननु तथापि अभिमन्त्रितपयःप्रभृतौ कथमयं शक्तिः लौकिकानां इत्यत आह, एतेनेति इष्टद्वाराभावे 'सती-त्यादियुक्तिसमूहेनेत्यर्थः। अभिमन्त्रितेति, अभिमन्त्रितत्वम् अभिमन्त्रणकर्मत्वम्, अभिमन्त्रणञ्च संस्कारविशेषानुकूलमन्त्रोच्चारणम्, तज्जन्यसंस्काररूपफलविशेषाश्रयत्वं कर्मत्वम्। न च तादृशसंस्कार कर्मण्येव न तदाश्रयत्वं पयस इति वाच्यम्। मन्त्रोच्चारणजन्यं समवेतत्वेऽपि पयसि स्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानत्वात्। स्वरूपसम्बन्धेन तादृशाश्रयत्वबोध एवाभिमन्त्रधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययानामाकाङ्क्षाकल्पनात् अतः 'कर्मत्व', कर्तृभिन्नक्रियाजन्यफलाश्रयत्वमेव कर्मत्वरूपत्वात्। पाकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य स्वरूपसम्बन्धेन क्रियाजन्यफलाश्रयत्वबोधकत्वव्युत्पत्तिकल्पनेन लौकिकक्रियाजन्यफलसमवेतत्वरूपकर्मत्वबोधकत्वव्युत्पत्त्यं वोपपादयति, ओदनमिति चैति, परसमवेतेनेति कर्तृभिन्नसमवेतेत्यर्थः, एतच्च कर्तृ कर्मत्ववारणाय। यथा मधून् मोदते इति लौकिकवाक्ये मोदनजन्यसंस्कारसामान्येऽपि मधूनां कर्मत्वं तथा ओदनोत्थस्यापि कर्मत्वं न कश्चिद्दोषः, यद्भाषणाति। यो यदनुतिष्ठतीति नियम दूषयति, यो यदवलम्बार्थितयेत्यादि, स्वनिष्ठफलेति अत्र फलपदं अनुकूलजनकादृष्टरूपव्यापारपरम्। न च मन्त्रादावेव दृष्ट साधन इति वाच्यम्। "श्राद्धदर्शितं फलमनुष्ठातरि" इत्युक्तशास्त्रस्य बाधकं विनाप्यासंभवात् अनुष्ठातरि तदीयविप्रादिस्थल कल्पनापेक्षया अनुष्ठातृनिष्ठमेवादृष्टकल्पने इति कल्पनाया लाघवात्। न च अर्थे तद्गोगलाभवीत्र देशान्तरस्थानभावादिना तदीयपालकर्तुर्मुक्तत्वे तदनुष्ठौ न स्यात् मुक्तिकारणीभूतत्वज्ञानादेः सर्वकालाद्यष्टनाशकत्वादिति वाच्यम्। तदीयपालनात्ताद्भागुकूल्यपालकर्तृनिष्ठादृष्टस्य तत्कर्तुर्मोक्षात्प्रग्दा, तत्र तत्पुत्रादीनां अभावेऽपि अविकृतत्वात् तद्वितरिक्तादृष्टादेव 'मुक्ती

ननु यत्र पाकजेन विशेषस्तत्र वाय्वादौ कथमुद्भूतस्पर्शादि, करकादौ च प्रतिबद्धं द्रवत्वमिति, कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः, तथाच प्रतिष्ठाजन्या शक्तिश्चाण्डालादिस्पर्शनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्या इत्यत आह,—

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

निमित्तभेद अदृष्टभेद, देवता प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाहङ्कार ममकारादिना आराधनीयतामापादयन्ति, प्रतिष्ठाविधिना

नाशाध्यवगमात्। धातुसाम्यमिति धातवः विकृता वातपित्तकफाः तेषां साम्यं विकारनिवृत्तिः। एवं आयकर्षणादिनापि न शक्तिजन्यते किन्तु कथञ्चित् पुरस्सिताः मदीकरणानन्तरं चिकित्सया सुस्थितां भवति, पदपदनिर्वचनं तदवोचाम् ॥ ११ ॥

क्वचित् वाय्वादौ उद्भूतस्पर्शादि क्वचिच्च न, क्वचित् जले करकादौ द्रवत्वप्रति बन्धः न सर्वत्र इत्यादौ शक्तिरेव नियामिका अवश्यं स्वीकार्या, एवं प्रतिमादौ प्रतिष्ठाविधिना पूज्यताप्रयोजकशक्तिरेव वाच्या इति मीमांसक मतं निरस्यति। क्वारिकायां निमित्तभेदसंसर्गादिति अदृष्टविशेषवशात् शरीरादिस्थर्थः। उद्भवानुद्भवादय इति उद्भवः उद्भूतस्पर्शादि, अनुद्भवः अनुद्भूतस्पर्शादि, आदिपदात् प्रतिबद्धद्रवत्वपरिग्रहः। तथाच उद्भूतस्पर्शादिकं यत्पुरुषीयभोगजनकं तस्यैवादृष्टजन्यमिति भावः। आराधनीयतामिति प्रतिपाद्य इति शेषः। आराधनीयत्वञ्च देवप्रीतिहेतुक्रियाधारत्वं देवत्वञ्च तदुद्देश्यकत्यागोद्देश्यत्वम्। किञ्च देवानां जन्यप्रीत्यभावात् गौरवज्ञानजन्यप्रीतिस्वरूपयोग्यक्रिया आराधनपदार्थः कर्मत्वञ्च गौरवज्ञानविषयत्वम् इत्याहुः। तन्न। अशरीरस्य परमेश्वरस्य जन्यज्ञानजन्यप्रीत्यसम्भवेऽपि प्रतिमादौ पूजनीयस्य शरीरिणो विष्ण्वादेर्गतत्वे बाधकाभावात्। अतएव शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशभट्टाचार्येण विष्णुं पूजयेदित्यादौ प्रीत्यर्थकत्वे कर्मत्वमुक्तम्। एतेन परमेश्वरस्य जन्यज्ञानाभावात् आहार्यज्ञानरूपयोरहङ्कारममकारयोः कथं तत्र सम्भव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। अशरीरस्य परमेश्वरस्य जन्यज्ञानासम्भवेऽपि शरीरिणो विष्ण्वादेः आहार्यज्ञानसम्भवात्। अहङ्कार-ममकारादिनेति सन्निधानेनेत्यस्य विवरणं प्रकार-

देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ, चाण्डालादिस्पर्शे च ताहशाभिमानाभावः। देवतार्चनत्यविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्पर्शाद्यभावविशिष्टा, पूज्यतानिदानिका, तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः "प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदिति" क्रमेण प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति दिक्॥ १२॥

पूजितत्वधीरित्यादिक प्रत्यभिज्ञानत इत्यस्य विवरणम्, अहङ्कार अहमिदं प्रतिमेत्येवरूप, ममकार प्रतिमावयवादौ स्वीयत्वाभिमानरूप। न च देवतानां विशेषदर्शनत्वात् ममरूपयोरहङ्कार-ममकारयोः कथं सम्भव इति वाच्यम्। विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि आहार्यरूपयोस्तयोः सम्भवात्। न च अन्यतादृशाहार्यज्ञानस्याशुविनाशित्वया तादृशज्ञानाभावे कथं प्रतिमादौ पूज्यत्वमिति वाच्यम्। तादृशज्ञानपदेन तादृशज्ञानजन्यसंस्कारस्य विवक्षितत्वात्। यथापूजिताया पूजितत्वप्रत्यभिज्ञानासम्भवादुक्तं प्रतिष्ठितत्वधीरेति। यावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभाव इति अत्र कूटत्वावच्छिन्नं संसर्गपदम् अन्यथा भेदादिघटितकूटप्रवेशे महागौरवापत्तेः। ननु कप्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभाव प्रतिष्ठाध्वंससमकालीन कथं न पूज्यताप्रयोजक, न च स्वप्रतियोगिकालीनत्वसमानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टास्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावकूटस्य पूज्यताप्रयोजकत्वविवक्षणान्नैव दोष इति वाच्यम्। यत्र प्रतिष्ठाद्वितीयक्षणे अस्पृश्यस्पर्शः तृतीयक्षणे प्रतिष्ठाध्वंसः तत्र द्वितीयक्षणावच्छिन्नास्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावस्य प्रतिष्ठाध्वंससमकालीनत्वाभावात् कूटान्तर्गततया तद्घटितकूटस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् तादृशक्षणे पूज्यतापत्तेरिति चेत्, न, प्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टकूटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य पूज्यताप्रयोजकत्वविवक्षणात् कूटत्वे प्रतिष्ठाध्वंसवैशिष्ट्यञ्च स्वाधिकरणकालनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वप्रतियोगिप्रतिष्ठाकालीनास्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वोभयसम्बन्धेन, यादृशप्रतिष्ठाद्वितीयक्षणे अस्पृश्यस्पर्शः तादृशप्रतिष्ठाकालीनास्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकं यत् कूटत्वं तत् न तादृशप्रतिष्ठाध्वंसाधिकरणकालनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकमिति नोक्तस्थले पूज्यतापत्तिरिति विभावनीयम्॥ १२॥

नतु तुलापरीक्षादौ परीक्षाविधिना शुद्धिस्तुलादौ जन्यते तथा नमनोन्नमनादिकं फलं जन्यते, इत्यत आह,—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥ १३ ॥

जयस्तदितरः पराजयः, तन्निमित्तस्यादृष्टस्य परीक्षणीयपुरुषसमवेतस्य वृत्तिलाभाय फलानुकूलसहकारिलाभाय परीक्षाविधयो मताः स्वीकृताः । योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढः सोऽहं पापवान् निष्पापो वेति ज्ञानं सहकारि । यद्वा वृत्तिलाभाय जननाय, तथाच प्रतिज्ञानुरूपां शुद्धिमपेक्ष्य धर्मोऽशुद्धिमपेक्ष्याधर्मो जन्यते। एतेन ब्रह्मवधाकरणादिना पुण्यस्याजननात् कथं तस्य सहकारि तादृशज्ञानं स्यादित्यपि परास्तम् ॥ १३ ॥

सांख्यास्तु पुरुषश्चैतन्याश्रयः अकारणम् अतएव कूटस्थो नित्यः । प्रकृतिश्चाचेतना परिणामिनी नित्या एका, प्रकृतेः प्रथमः परिणामो

तन्निमित्तस्यादृष्टस्येति तयोः जयपराजययोः अदृष्टस्य शुभाशुभादृष्टस्य जयनिमित्तस्य धर्मस्य पराजयनिमित्तस्याधर्मस्येति यावत् । परीक्षणीयपुरुषेति पापतदभावयोरन्यतरवत्त्वेन निर्णेयपुरुषस्येत्यर्थः । फलानुकूलेति तादृशान्यतरैकनिर्णयानुकूलेत्यर्थः । ज्ञानं सहकारीति वस्तुतः पापवतः निष्पापस्य वा तुलारोहणकाले सोऽहं पापवान् निष्पापो वा इति ज्ञानम् आहार्यसंशयात्मकं जायते तादृशज्ञानस्य पूर्वकृतकर्मजनितादृष्टसहकारित्वं तत एव नमनोन्नमने जयपराजयौ च जायेते इति भावः । शुद्धिं निष्पापत्वम् अशुद्धिं पापम् । तथाच पापाभियुक्तो योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढः सोऽहं निष्पाप इति प्रतिज्ञा परीक्षाकाले अवश्यकर्त्तव्या तत्र यदि सत्यप्रतिज्ञो भवति तर्हि तदुद्देश्यकपरीक्षाविधिना धर्मो जायते अन्यथा चेत् फलमप्यन्यथा भवति तादृशफलेनैव चरमं नमनोन्नमनादिकं जयपराजयश्च भवति इति यद्वा स्यादित्यस्य तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

सांख्यमतमुत्थाप्य निरस्यति सांख्यास्त्विति । अकारणम् अपरिणामी उत्पन्ने परि

बुद्धिर्महत्तत्त्वं, तद्धर्माः अष्टौ धर्मा ज्ञानाज्ञानैश्वर्यानैश्वर्य वैराग्यावैराग्य धर्माधर्मरूपाः, बुद्धि सुख दुःखेच्छा द्वेष प्रयत्न धर्माधर्माश्चेत्यष्टौ वा, भावनायास्तैरनङ्गीकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिकाले सूक्ष्मतयावस्थानात्। अचेतनायाः प्रकृतिकार्य्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूपः पुरुषः सिद्धः धर्मधर्मिणोरभेदात्। तत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्रूप रस गन्ध स्पर्श

धर्मिण एव कारणत्वादिति। अत एव प्रकृतिरुक्तापेव, कूटस्थ कल्पधर्मानादय परिणामिनीति कार्यरूपेणेव परिणाम तद्विशिष्टेत्यर्थः। एवेति "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतेः रजोगुणात्मना लोहितां सत्त्वगुणात्मना शुक्लां तमोगुणात्मना कृष्णामित्यर्थः। महत्तत्त्वमिति एतदेवान्तःकरणमुच्यते, बुद्ध्यात्मक महत्तत्त्व, समष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भसूक्ष्मशरीर तदाश्रयी नानाविधा जीवानां समष्टि रूपि ज्ञानाज्ञानेत्यादि ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविवेकेन देहात्मनोर्भेदज्ञानम् अज्ञानं तद्विरोधि देहात्मनोरभेदज्ञानम्, ऐश्वर्यम् अणिमाद्यष्टविधं तत्र अणिमाद्यष्टविशेष अनैश्वर्यम् ऐश्वर्यविरोधिधर्मविशेषः न तैश्वर्याभाव दण्डादिसाधारणत्वापत्ते वैराग्य वासनाक्षयहेतुर्विद्वेषः, अवैराग्य विषयवत्सितिहेतुरागविशेष, धर्मं अभ्युदयहेतुरदृष्टम्, अधर्मं दुरदृष्टम्। ननु ज्ञानेच्छादेरात्मधर्मत्वात् तद्विशिष्टज्ञानरागादेः कथं बुद्धिधर्मत्वमित्यत आह बुद्धीति, वाकारार्थे तथाच बुद्धिप्रभृतिसामान्याश्रयत्वमपि बुद्धेरिति न विशेषवत्त्वानुपपत्तिरिति भावः। धर्माधर्माविति शुभाशुभादृष्टसामान्यवत्त्वमित्यर्थः, सामान्यविशेषभेदान्न पौनरुक्त्यम्। ननु तादृशबुद्धिरस्तु किं आत्मसिद्ध्या आह, चैतन्याभिमानेति चेतनोऽहं करोमीत्यादिरूपेत्यर्थः, तथाच अप्रसिद्धस्याभिमानासम्भवाद् अन्यत्र चैतन्य स्वीकरणीयमिति भावः। चैतन्यस्वरूप इति, ननु पूर्वं चैतन्याश्रय इत्युक्तम् इदानीं चैतन्यस्वरूप इत्युक्तं कथं सङ्गच्छते इत्यत आह, धर्मधर्मिणोरिति। तन्मात्राणि च पञ्च महाभूतानि इति, तथाच गन्धात् क्षितिरुत्पद्यते, रसात् जलं, रूपात् तेजः, स्पर्शात् वायुः, शब्दादाकाशमिति क्रमः। मूलप्रकृतिरविकृतिरिति, तृतीयम् अनादि, अविकृति अजन्या। षोडशेति, तथाच इन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च महदादयः सप्त प्रकृतिविकृतिरिति कार्यमिति तत्त्वानि, पुरुषमादाय पञ्चविंशतितत्त्वानि, पुरुषस्तु नप्रकृतिर्न विकृतिः

शब्दतन्मात्राणीति सप्त, चक्षुस्त्वक्घ्राणरसनाश्रोत्रमनांसि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि इन्द्रियाणि तस्मात् पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि जायन्ते। तदुक्तम् "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।" पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश। चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभाविकेष्टानिष्टविषयावच्छिन्नत्वस्वाभाव्येऽनिर्मोक्षः स्यात् प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छेदत्वस्य प्रकृतेर्नित्यतया तथैवानिर्मोक्षप्रसङ्गः, घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्यावच्छिन्नत्वे इष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च, इन्द्रियमात्रापेक्षो यदि विषयचैतन्यावच्छेदस्तथापि व्याप्तत्वानुपपत्तिरतो मनः स्वीकार्यं यत्सम्बन्धेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वम्। स्वप्नदशाया व्याघ्रत्वाभिमानिनो न नरोऽहमित्यभिमानः अतस्तन्नियमाय नियतविषयाभिमानव्यापारकोऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्यः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात् सप्राणः यदनुवर्त्तते तदनुह्नितश्च।

मिद्धौ तासमन्वयनीया इति साङ्ख्यमतमिति भावः। ननु नित्यस्य चैतन्यस्य आत्मादिविषयसम्बन्धोऽस्तु किं महदादिस्वीकारेण इत्याशङ्कायामाह चैतन्यस्येति स्वाभाविकेति स्वाभाविकम् अन्यानपेक्षणीयं यत् इष्टानिष्टात्मकविषयैः सह अवच्छिन्नत्वं अवच्छेदसम्बन्ध इति यावत् तत्स्वाभाव्ये तत्स्वरूपत्वे सत्येव। अनिर्मोक्ष स्यादिति तथाच चैतन्यस्य नित्यत्वेन सर्वत्र चैतन्यात्मकपुरुषस्य विषयसम्बन्धस्य मोक्षो न स्यात् विषयसम्बन्धस्य सर्वदैव भोगत्वात् तयोरनित्यसम्बन्धोपगमे तत्सम्बन्धानियमेन महदादिसम्बन्धस्यैव नियामकत्वमिति भावः। ननु प्रकृतेरेव विषयावच्छेदत्वनियामकत्वमस्त्वित्यत आह प्रकृत्येति। ननु विषयस्यैव चैतन्यसम्बन्धित्वस्वभावः तथाच विषयनाशे तत्सम्बन्धनाशो भावि इत्यत आह घटादेरिति इष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च इष्टानिष्टं न तदानीं इति व्याप्तत्वानुपपत्तिश्च। व्याप्तत्वानुपपत्तिरिति इन्द्रियाणां विषयसम्बन्धे युगपत् स्वस्वकार्यानुत्पादो व्याप्तत्वानुपपत्तिः

प्रागुक्तभावाद्यष्टकयोगि स्वीकार्य्यम् । तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बद्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः, एवञ्च बुद्धितत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसो मोक्षः । भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानः १ । तदुक्तं "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति । सा च बुद्धिरंशत्रयवती, पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेशश्चेति, ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र ममेति चैतनोपरागः बुद्धि चेतनयोर्भेदाग्रहात् अतात्त्विकः, इदमिति विषयोपरागः, तदुभयायत्तो व्यापारावेशः । बुद्धावारोपितचैतन्यस्य विषयेण सम्बन्धः ज्ञानं, ज्ञानेन सम्बन्धश्चेतनोऽहङ्करोमीत्युपलब्धिरित्याहुः । अत्राह,—

१ ।

यौगपद्यप्रसङ्ग इति फलितार्थं, तथाच चैतन्यावच्छिन्नत्व उपाधिभेदेन स्वीकार्य्यमिति भाव । अहङ्कारस्वीकारे युक्तिमाह, अवतरणार्थमिति, अवतरणार्थः "नियतविषयाभिमाननिर्वाहाय मनो भिन्नाहङ्कार अवश्य स्वीकार्य्य अन्यथा अनियतविषयाभिमानापत्ते, तथाचाहङ्कारस्वीकारे यद्विषयकाहङ्कारस्तद्विषयक एवाभिमान इति नियतविषयाभिमाननिर्वाह । नियतविषयाभिमानेति नियत नियमित विषय आत्मदेहादि यस्य सोऽभिमानो व्यापारो यस्य तादृशाहङ्कार इत्यर्थ । बुद्धितत्त्वं साधयति ज्ञानादि ष्वादि, अव्यापारं स्वाश्रयानुकूलकृतिमत्, तथाच ज्ञानाद्याश्रयत्वेनैकत्वेऽपि अविच्छेदस्यादृष्टकार्य्यदर्शनात् एककालीनकार्य्ये एककालीनकारणत्वाच्च अनुपपत्तेन बुद्धितत्त्वसंबन्ध" स्वीकार्य्यं अन्यथा सुषुप्तिदशायाम् अहङ्कारपर्य्यन्तव्यापारविरमेण तैजस-कार्य्यानुपपत्तिरिति भाव । तस्य ज्ञानरूपपरिणामेनेत्यादि, अयं भाव बुद्धितत्त्वस्य इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनाय घट इत्यादिज्ञानेन सम्बन्धो घटादिविषय आकार-ज्ञानपरिणामबुद्ध्याकारैतादृशसंबन्धेन पुरुषनिष्ठ पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादक बुद्धितत्त्वनाशे तु तत्परिणामस्याय घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावात् विषयावच्छेदाभावेन कैवल्याख्यपरमपुरुषार्थ इत्युभयम्यत्र सदसौ संसारमोक्षौ नु न पुंस किन्तु बुद्धेरेव । एतत्र कर्तृत्वाभावे प्रमाणमाह दर्शयति, प्रकृतेरिति प्रकृतेरंशा तथा गुणै सत्त्वरजस्तमोभि क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति, अहङ्कार.

कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव न ।
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथ वा ध्रुवः ॥ १४ ॥

कृतिसमानाधिकरणास्तावद्धर्माधर्मौ इच्छा भोगश्च कृतिसामानाधिकरण्यात् । एवञ्चेतिता चेतनः स एव कृतिमानेव नोऽस्माकं मते चेतनोऽहं करोमीतिप्रत्ययबलात् । दूषणान्तरमाहान्यथेति । यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्ध्यादिहितात्मन सर्वदावस्थानात् अनिर्मोक्षः स्यात् यद्यनित्या तदोत्पत्तेः प्रागपि अनित्यभावस्यात्, स्यादभावात् तथाच तदुत्पत्तेः प्राक् तदाश्रितधर्मादेरप्यभावेन बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्यस्यानुत्पत्तौ असंसार स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

चार्वाकस्तु भवतु चेतनधर्मोऽदृष्टं चेतनश्च न नित्यविभुः किन्तु कायाकारपरिणतभूतविशेषः गौरोऽहं जानामीति प्रतीत्या रूपवत्त्वमिहेत्यत आह,—

अहङ्कारेतिप्रत्यय तेन विमूढः आत्मा अन्तःकरण एव तथाच पुरुष कर्ता हमिति मन्यते इत्यर्थ । बुद्धित उपलब्धमैदमदयनाय बुद्धरमनय दमयति स चेति उपराय सम्बन्ध मनेऽमित्यादि चतनोपराग पुरुषसम्बन्ध स च दपणगतमुखदन विम्बवत् बुद्धिगतचैतन्यप्रतिविम्बरूपलाम्तात्त्विक विषयोपराग विषयाकारेण बुद्धि सत्त्वस्य परिणाम स च नि श्वासाभङ्गस्यपवमित्रिनिरोध ना त्वक । तदभयावग पूर्वोक्तपुरुषोपराग विषयोपरागाधीन व्यापारावय कर्तृत्वस्य चन्द्रदैवकाय तेन कायस्य मत्यक्षसाक्षी व्यापारवैश इत्यर्थ । ज्ञानेन सम्बन्ध इति ज्ञानेन अर्थ घट इति ज्ञानेन सम्बन्ध चैतन्यात्तात्त्विक सम्बन्ध चेतनोऽहं करोमि इत्याद्यप्रत्यक्षिप्रत्याख्य । नियन्ताय प्रयोजका बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्ताविति अनागत प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भाव ॥ १४ ॥

देहात्मवादिनश्चार्वाकस्य मतमुत्थाप्य निरस्यति चार्वाकस्त्वत्यादि नतु चन्द्रदेश्य चैतन्यवत्त्व स्यात् भूतत्वान्वित आह कायाकारेति तथाच कायाकारपरिणतभूत

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्।
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥

शरीरस्य चैतन्ये बाल्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् चैत्रदृष्टस्य मैत्रेणास्मरणमिव। न च बाल्य यौवनयोरेकं शरीरम्, अपक्रमात् पूर्वशरीरविनाशात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् पूर्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुकत्वात्। न च कारणेनानुभूतस्य कार्येण स्मरणं स्यादिति वाच्यं। वासनासंक्रमाभावात्, अन्यथा मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्ते। ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह, न च गत्यन्तरं स्थिर इति स्थिरे स्थिरपक्षे पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तेरभावात् करादि शरीरस्योपादानं वाच्यं, तथाच विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्, खण्डशरीरे विच्छिन्नकरादेरनुपादानत्वात्। न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाञ्च स्थिरत्वात् स्मरणं स्यादिति वाच्यम्। तथा सति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्

विषयस्यैव चैतन्यवत्त्वं न तु पुनरात्मन इति भावः। इत्यदृष्टस्येति चैत्रे इत्यादि। पूर्वशरीरविनाशादिति तथाच पूर्वशरीरनाशं विना शरीरान्तरोत्पत्तिर्न सम्भवति द्रव्योत्पत्तौ द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् इति भावः। ननु पूर्वशरीरस्यैवोपचयेन वर्धितं न तु शरीरान्तरं तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यत आह, परिमाणभेदेन द्रव्यभेदादिति, तथाच शरीरान्तरत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानमिदं भावः। ननु परिमाणभेद एव कथं द्रव्यभेदक तत्राह पूर्वेति पूर्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुकत्वादित्यर्थः, पूर्वं परिमाणनाशादिति। ननु यौवनशरीरजनके अवयवे एव संस्कारः स्वीकार्य तथाच कारणनिष्ठसंस्कारस्यैव कार्यनिष्ठस्मृतिजनकत्वमित्याह, न चेति। वासनासंक्रमाभावात् वासना संस्कारः, संक्रमः सामानाधिकरण्यं, तथाच समानाधिकरणस्यैव संस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वेन कारणनिष्ठसंस्कारस्य कार्यनिष्ठस्मृतिजनकत्वं न सम्भवतीति भावः। अन्यथा भिन्नाधिकरणयोः संस्कारस्मरणयोः हेतुहेतुमद्भावे इत्यर्थः, उपादेये संक्रम इति तथाच पुत्रस्य उपादानकारणं न माता तस्या निमित्तकारणत्वात् इति

तन्निष्ठरूपादिवत् कारणपरमाण्वननुगतस्य विच्छिन्नकार्यपरमाणुपङ्क्ति-धावस्मरणप्रसङ्गाच्च ॥ १५ ॥

नन्वस्तु क्षणभङ्गः तथाच पूर्वपूर्वपरमाणुपुञ्जेनोपादेयोत्तरोत्तरपरमाणुपुञ्ज इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत आह।

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत्।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिकत्वं स्यात् सिद्ध्यतीत्यर्थः। स्थिर एव बीजादौ सहकारिलाभालाभाभ्यामेव कार्यजन्माजन्मनोरुपपत्तेः बीजत्वादिनैवाङ्कुरादिजनकतोपपत्तेः, बीजस्यातिभेदाभावे कुतः क्षणिकत्वं स्यात्। तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियकवृत्तावतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने सत्यनुमानं न स्यात्, धूमकुर्वद्रूप

भावः। स्थिरपक्ष इति पुञ्जोत्पत्तेरभावादिति पुञ्जोत्पत्तेरस्वीकारादित्यर्थः, तथाच क्षणिकत्वपक्षे बाल्ययौवनशरीरयोः परमाणुपुञ्जात्मकतया उपादानोपादेयभावेन वासनासङ्क्रमसम्भवेऽपि स्थिरपक्षे तदभावान्न सङ्क्रमः सम्भवतीति भावः ॥ १५ ॥

क्षणभङ्गवादिबौद्धमतमुत्थाप्य निरस्यति, नन्वित्यादिना, क्षणभङ्गः भावमात्रस्य स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं, यत् सत् तत्क्षणिकम् इति बौद्धानां सिद्धान्तात्। एतन्मते परमाणुपुञ्जव्यतिरिक्तावयवी न सम्भवति अवयव्युत्पत्तिकाले पूर्वपरमाणुपुञ्जानां विनाशात् तत्र पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तिरित्येवं तथा सिद्धान्त, तथाच पूर्वोत्तरशरीरयोरुपादानोपादेयभावेन वासनासङ्क्रमसम्भवान्न प्रागुक्तस्मरणानुपपत्तिः। क्षणिकत्वविप्रतिपत्तिः सत् स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगि न वा इत्येवंरूपा तत्र भावकोटिः बौद्धानां निषेधकोटिः नैयायिकानाम्। वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विनेति कुर्वद्रूपत्वं जातिविशेषः, अयमत्र भावः बौद्धैर्यदि बीजानाम् अङ्कुरकारणत्वं तर्हि कुशूलस्थबीजादपि अङ्कुरस्यापत्तेः अतः बीजानाम् अङ्कुरकारणतावच्छेदकं कुर्वद्रूपत्वम् अवश्यमभ्युपेयम्, तत्स्वीकारेऽपि यदि बीजानां स्थिरत्वं तदा कुशूलस्थबीजेऽपि कुर्वद्रूपत्वसत्त्वात् तद्दशायामङ्कुरः स्यात् अतः क्षणिकत्वसिद्धिः, तथा

वह्नित्वादिनैव वह्न्यादेर्हेतुतया विलक्षणधूमकार्य्यजनकत्वेन सम्भावितस्य विजातीयधूमस्यैव वह्निजन्यत्वसम्भावनायां धूमसामान्ये हेतुत्वानिर्णयात्, तथाच कार्य्य-कारणभावरूपविपक्षबाधकतर्काधीनव्याप्तिनिर्णयस्यासम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति। तेनानुमानेन विना च क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात्। न च तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यम्। निर्विकल्पकस्यैव तन्मते विषयजन्यतया प्रामाण्यं, तस्य च सविकल्पकोन्नेयतया क्षणिक इति सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः। किञ्चाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वं न जातिः शालित्वादिना सङ्करात् शालित्वमपहाय यवे तस्य सत्त्वात् शालित्वस्य कुशूलस्थे शालौ तदपहाय सत्त्वात् कुर्वद्रूपे शालौ तूभयोः समा-

स्याद् यदीय बीजादिव्य क्षणिकं कुर्वद्रूपत्वादिति। एतन्मतं निरस्यति, स्थिर एवेत्यादिना, कुतः क्षणिकत्वं सर्वदेति तथाच कुर्वद्रूपत्वहेतुना क्षणिकत्वानुमानं, कुर्वद्रूपत्वासिद्धौ न क्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः। पैन्द्रियकत्वादिति इन्द्रियजन्य[illegible]पत्वविषये, अतीन्द्रियत्वेनानुमानगम्यत्वात् इति यथैव धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्य हेतुसिद्धिः [illegible] हेतुत्वनिर्णयात् तादृशकार्य-कारणभावग्राहक[illegible]व्याप्तिनिश्चयसम्भवेन धूमसामान्यविशेषवह्निसामान्यानुमानस्य सिद्धावपि [illegible] कुर्वद्रूपत्व[illegible]अनुमानं कथं न सम्भवति इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः, कुर्वद्रूपत्वस्यातीन्द्रियत्वेन तेन रूपेण [illegible] व्याप्तिनिश्चयासम्भवात्। न हि बीजादौ कुर्वद्रूपत्वं प्रत्यक्षम्, बीजादौ कुर्वद्रूपत्वस्य [illegible] [illegible]। [illegible] कारणत्वं [illegible] कारणं [illegible] [illegible] कार्यकारणभाव[illegible] न [illegible] धूमकुर्वद्रूपेणेत्यर्थः। [illegible], [illegible] [illegible] कुर्वद्रूप[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

वैयादिति। अतएव रजतत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं, विजातीय-संस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधिमादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

नन्वस्तु क्षणिकत्वे सन्देहः, न च प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थैर्यसिद्धौ कथं स इति वाच्यं, स एवायं घट इत्यत्र सन्देहसत्त्वात् अत्राह,—

स्थैर्य्य-दृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।
एकतानिर्णयेनैव क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

स्थैर्य्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विषयीकरणात् । न च प्रत्यभिज्ञानरूपे, तस्यापि तदनुव्यवसायेन निर्णयात्, प्रामाण्य

व्यापकाभावनिश्चायकः स तर्कः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात् इत्येवं रूप तदधीनेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादेव क्षणिकत्वसिद्धिरित्यत आह, नाध्यक्षमिति अध्यक्षं निर्विकल्पकं, निश्चयं सविकल्पकं, क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् इत्यनुमेयं क्षणिकत्व-निर्विकल्पकमित्यर्थः, इदमेव तात्पर्य्यं वर्णयति, न च सर्वेत्यादिना, निर्विकल्पकस्य वैयर्थ्यादि, बौद्धमते विषयजन्यं प्रत्यक्षं प्रमाणं तच्च निर्विकल्पकमेव, घटादि क्षणिकं तथा घटानुत्पत्तिद्वितीयक्षणजातस्य घटादिसविकल्पकस्य घटादिविषयजन्यत्वं न सम्भवति कार्य्यनियतपूर्ववर्त्तिन एव कारणत्वात् । न च प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कार्य्यसहभावेन कारणत्वात् निर्विकल्पकं प्रत्यपि कथं विषयस्य कारणत्वनिर्वाहः निर्विकल्पकोत्पत्तिक्षणे विषयाभावात् इति वाच्यम् । एतन्मते सर्वत्र नियतपूर्ववर्त्तित्वेन कारणत्वस्वभावात् । तथाच निर्विकल्पकस्य निश्चयापरपर्य्यायसविकल्पकोत्पादकतया निश्चयरूपक्षणिकत्वसविकल्पकाभावात् क्षणिकत्वनिर्विकल्पकासिद्धिरिति भावः । अतएव मकरन्दग्रन्थे रुचिदत्तेनोक्तं "बौद्धमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं न तु निश्चयापरनामधेयं सविकल्पकं तच्च निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तिमिति सिद्धान्तः", प्रकृते च क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् सत्त्वेऽपि क्षणिकत्व-निर्विकल्पकमप्यसम्भवीति भाव इति ॥ १६ ॥

क्षणिकत्वसन्देहेऽपि स्थैर्य्यसिद्धौ चार्व्वाकाभिमतस्थिरसिद्धिरिति शङ्कते नन्वित्यादिना, अत्र सन्देहः स्थैर्य्ये, प्रत्यभिज्ञायां, प्रामाण्ये वा, प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्ये वा, नाद्य इत्याह, द्वयोर्धेति स्थैर्य्ये क्षणिकत्वाभावे न सन्देह इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह ऐकतानेति तदे-

मात्रेऽपि न सन्देहः विशेषात्। सन्देहज्ञानस्य प्रामाण्यसन्देहे सन्देहस्याप्यसिद्धेः, प्रामाण्यस्यासिद्धौ प्रामाण्यसंशयस्याप्यभावकोट्यनिर्णयात्। ननु प्रत्यभिज्ञाया प्रामाण्ये संशयः लूनपुनर्जातकेशादौ न एवासौ केशा इत्यादेर्भ्रमत्वदर्शनात् तत्राह एकतेति। येन प्रमाणेन विरुद्धधर्मसंसर्गविरहेण क्षणिके घटे यदि तस्मिन्नेव क्षणे न नानात्वं किन्त्वभेदः, तदा स्थिरे स्थिरपक्षेऽपि नानाक्षणवर्त्तित्वेऽपि घटस्य न नानात्वं किन्त्वेकत्वम्, एकस्य ज्ञानस्य नानाविषयसम्बन्धवत् एकस्य नानाकालसम्बन्धेऽपि अविरोधात्, तत्तत्कारणक्रमाधीनत्वात् तत्तत्कालसम्बन्धस्य ॥ १७ ॥

तदेवं परलोकसाधनमागतम्। तत्रेदं शङ्क्यते कारणत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा, आद्ये नीलस्य सर्वान् प्रति नीलत्ववत् कारणस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् कारणत्वमपि स्यात् तथा च सर्वं

[illegible]

कारणं सर्वस्य स्यात्। द्वितीये उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्दोष तादवस्थ्यात् औपाधिकत्वेऽनवस्था। किञ्च कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे उत्पत्तेरारभ्य कार्य्यं स्यात् तत्राह,—

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुसत्।
तदुक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम्॥ १८॥

हेतुशक्तिं कारणत्वम्, अनादृत्य अनिश्चित्य, नीलाद्यपि न वस्तुसत् न प्रामाणिकं, तथा च यत् पारमार्थिकं तत् साधारणं यथा नीलादि, कारणत्वञ्च यदि न साधारणम् अतो न परमार्थसदित्यपि न स्यात् दृष्टान्तस्थानिनस्य नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्वथाभावात् नित्यस्य नीलादेः प्रमाणागोचरत्वात्। किञ्चेत्याद्युक्तं दूषयति तदुक्तमिति तदुक्तं सहकारियुक्तं तत् कारणं, तत्र कार्ये शक्तमिति

तद्देशतथान्य पक्षोक्तसाधनमिति स्वगादि साधनमङ्गीकारस्य। स्वाभाविक धर्मिणो नीलस्यादृष्टवत् क्वचित् नियतत्वेन न नु किञ्चिदपेक्षम् औपाधिकं किञ्चिदपेक्ष, नीलस्य सर्वान् प्रतीत्यानि यथा यत् नीलं तत् सर्वान् प्रति नीलं तथा यत् कारणं तत् सर्वान् प्रति कारणं स्यादित्यर्थः [illegible] स्यादिति तथाच कारणत्वस्यासाधारणत्वमवश्य मिति न कारणत्वे पारमार्थिकं नीलादिवत् साधारणमेव तस्यापीति भावः। कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे दोषान्तरमाह [illegible] स्थिरस्य सकलभावनियमात् बीजस्य बीजत्वमिव अङ्कुरकारित्वमप्यन्तरेण [illegible] स्यादित्यर्थः। नीलाद्यपि न वस्तुसदिति यदि नीलादयस्तौ कारणत्वापत्ता तदा कारणस्य प्रामाणिकत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यं कारण [illegible] कार्यव्याप्यतावच्छेदकत्वमेव तथापि यत् पारमार्थिकं तत्साधारणम् इति व्याप्त्या प्रथमं साधारणत्व पारमार्थिकत्वव्यापकत्वनियम उत्तरकाले कारणत्वस्य यदि न साधारणत्वं स्यात् तदा [illegible] व्यापकाभावेन व्याप्याभावानुमानम् [illegible] बौद्धसम्मतम् एतद्वदति इत्यपि न स्यादिति एतदनुमानं न समीचीनं स्यादित्यर्थः अत एव हेतुमाह दृष्टान्तेति [illegible] विना प्रमाणानीति कारणं विना अनुत्पन्नत्वान्नित्यत्वं, तथाच यो यत्सापेक्षो भवति स तत्सधर्मा भवति इति नियमात्

नीलोत्पत्तेरारभ्य कारणत्वम्। कारणत्वस्य साधारण्ये चेष्टापत्तिमाह इति साधारण्ये न किञ्चिदिति, नीलादेरपि सर्वसाधारण्यं यत् सर्वं स्वया नीलत्वादिना व्यवह्रियमाणत्वं तादृशञ्च साधारण्यं सहकारियुक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथा व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥

नन्वात्मनिष्ठमदृष्टं नाम तच्च नित्यविभोस्तस्य कालतो देशतश्च व्यतिरेकाभावात् व्यतिरेकसहकृतान्वयस्यैव कारणताग्राहकत्वात्, तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणतात्मकत्वाच्च तथाच समवायिकारणाभावे असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि न कार्यं जननीयं तत्प्रत्यासन्नाभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य नित्यत्वापत्तिः तथाच न प्रतिनियतात्मदेशकालीनभोगजनकत्वं कल्प्येत इत्यत आह,—

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible]

"पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥१८॥"

व्यतिरेकगर्भं न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिभावः । हि हेतौ, यतो ग्राहको न व्यतिरेकः धर्मिग्राहकमानेनापि तस्य प्रमाणात् इत्यतो मीयते येन केनचित् व्यापकस्य नित्यस्यात्मनः येन केनचित् प्रमीयते, अन्यथा धर्मिधीरेव न स्यात्, तथाच धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं, घटादिकं प्रति कपालादेरन्वयव्यतिरेकादर्शनात् समवेतकार्य्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य कल्पनात्, पृथिव्यादिबाधे परिशेषेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिन्नसमवायिनः सिद्धिः । वस्तुतस्तु समवायिकारणताघटकोऽन्योन्याभावः, यत्र कपालं तत्र घटवदितिवत् यो न आत्मा न तत्र ज्ञानादि इतिधीसम्भवात् । एवं यो न कालस्तत्र सम्बन्ध-

---

आत्मनाम् अदृष्टवत्त्वमिति भावः । पूर्वभावो हीति हि यतः पूर्ववर्त्तित्वरूपं हेतुत्वम्, अतः नित्यस्य कालतः व्यतिरेकाप्रतियोगिनः, व्यापकस्यापि देशतो व्यतिरेकाप्रतियोगिनोऽपि, आत्मनः तद्धेतुत्वं येन केनचित् प्रमाणेन धर्मिग्राहकप्रमाणेन मीयते निर्णीयते गम्यते, अन्यथा हेतुत्वाभावे न धर्मिधीः स्यादिति शेषः, इति कारिकार्थः । व्याख्यायां ग्राहको न व्यतिरेक इति तथाचान्वयव्यतिरेकग्रहस्य न कारणताग्रहसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति भावः । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमिति, प्रमाणञ्च ज्ञानेच्छादिकं समवायिकारणजन्यम् असमवेतकार्यत्वादित्येवंरूपम्, ईदृशप्रमाणेन इतरबाधसहकारात् आत्मनः ज्ञानादि समवायिकारणत्वसिद्धिः । न च ज्ञानादिकं क्वचित्समवेतं गुणत्वात् अधीरवत् इत्यनुमानेन इतरबाधसहकारात् आत्मनः सिद्धौ तत्र हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकमानासिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथाज्ञानादेः आत्मसमवेतत्वे सिद्धे यत् जन्यं सत् यत्समवेतं भवति तत् तत्समवायिकारणकं भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या आत्मसमवायिकारणकत्वसिद्धौ साक्षात् परम्परया वा हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । घटादिकं प्रतीति तथाच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिकं प्रति कपालादेः समवायिकारणत्वे सिद्धे परिशेषोऽपीति

विशेषेण न घट इति निमित्तकारणस्याधिकरणीभूतस्य कारण-ताऽन्योन्याभावरूपव्यतिरेकेण ग्राह्या। एवञ्च माया-प्रकृत्यविद्यादि-पदमप्येतत्परमिति न "मायिकं जगत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः, तथाचाऽदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः॥ १८॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह।

दुर्ज्ञेया सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो-
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम॥२०

इति प्रथमः स्तवकः।

इति स्तवकसमाप्तौ, यस्येशस्य सहकारिशक्तिः कारणं, एषा सह-कारिरूपा माया, असमत्वं सर्वकार्य्यापेक्षणीयत्वात्, दुर्ज्ञेयत्वात् माहाय्यान्मायापदेऽदृष्टे असमा, मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञान प्रतिबन्ध्यत्वात् सैवाविद्या, उदिता उक्ता, असौ देवो मम मनसि

[illegible]

[illegible]

स्वविषयां साक्षादभिरतिं साक्षात्कारि ज्ञानं, बध्नातु जनयतु साक्षि- तया साक्षीभूय, निर्णायकतया साक्षित्वं, शान्तः रागादिगुणशून्यः, प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानादेः कल्लोलः मिथ्याज्ञानपरम्परा, तस्याः कोला- हलः किंवदन्ती सा विरता यस्मादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तवकव्याख्यानम् ।

द्वितीयः स्तवकः ।

* अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रति- पत्तिः । अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधनं यागाद्यनुष्ठानं सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदगम्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यस्य ग्रह इति वेद-

---

इति भाष्यम् । दीपविशेषमुत्पाद्य समज्ञानकालानिष्टव्यापारविशेषे मायापदस्य प्रकृतत्वात् । कारिकायां प्रबोधभयत इति प्रबोधात् तत्त्वज्ञानात् भयम् अदृष्टनाशरूप तस्मादित्यर्थः, एतत्कारिकायां विवृणोति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धत्वादिति । अविद्येति विरोधार्थकनञा न वद्यान- रूपविद्याविरोधिनीत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ प्रथमस्तवकव्याख्याविवृतिः समाप्ता ।

द्वितीयां मीमांसकविप्रतिपत्तिमुत्थापयति, अन्यथापीति, तथाच वेदः पौरुषेयो न वेति विप्रतिपत्तिः, अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां, निषेधकोटिर्मीमांसकानाम् । अथवा यागादौ वेदजन्येष्टसाधनताप्रमा शाब्दान्यत्वे यथार्थज्ञानपूर्विका न वेत्यादिरूपा विप्रतिपत्तिः, अव्यापकयथार्थज्ञानपूर्वकत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय शाब्दान्यति । नित्यनिर्दोषतयेति नित्यतया निर्दोषतया चेत्यर्थः निर्दोषत्वं भ्रमप्रमादाद्यभावः

कारणतया नेश्वरसिद्धिः. योगर्द्धिसम्पादितमायेत्रकपिलादिपूर्वक एव वा वेदोऽस्तु इत्यत आह,—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन्न विश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥ १ ॥

शाब्दी प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्या इति गुणाधारतया ईश्वरसिद्धिः। ननु सकर्तृकेऽस्तु यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणः अकर्तृके च वेदे निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमस्तु, महाजनपरिग्रहेण च प्रामाण्यग्रह इत्यत आह सर्गप्रलयसम्भवादिति, प्रलयोत्तरं पूर्ववेदनाशादुत्तरवेदस्य कथं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभावात्। शब्दस्यानित्यत्वम् उत्पन्नो गकार इति प्रतीतिसिद्धं, प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमपि प्रलयसम्भावाय्यास्तीति भावः। कपिलादय एव पूर्वसर्गादौ पूर्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधर्मानुभवात् साक्षात्कृतसकलार्थाः कर्तारः सन्तु इत्यत आह तदन्यस्मिन्निति, विश्व-

---

पुरुषाप्रयुक्तत्वं तथाच अन्यत्र वाक्ये वक्तृदोषेणाप्रामाण्यशङ्कासम्भवेऽपि नित्यत्वादकर्तृके वेदे तन्महासम्भावना नास्तीति भावः। ननु वेदस्य ईश्वराप्रणीतत्वे कथं तत्प्रामाण्यग्रह इत्यत आह, वेदस्येति तथाच वेदः प्रमाणं महाजनपरिगृहीतत्वादित्यनुमानेन वेदप्रामाण्यग्रह इति भावः। नेश्वरसिद्धिरिति, तथाच वेदो न पौरुषेयः नित्यत्वादित्यनुमानेन वेदे सकर्तृकत्वानुमानस्य बाधात् नेश्वरसिद्धिरिति भावः। वेदस्य कर्तृजन्यत्वपक्षेऽपि अन्यथासिद्धिमाह, योगेति, तथाच सर्वज्ञा कपिलादय एव वेदकर्तारः सम्भवन्तीति न नित्यसर्वज्ञसिद्धिरिति भावः। कारिकायां प्रमाया इति, प्रमायाः शब्दप्रमायाः परतन्त्रत्वात् पराधीनत्वादित्यर्थः। व्याख्याने शाब्दीप्रमेति, तथाच वेदजन्या शाब्दी प्रमा गुणजन्या प्रमात्वात् प्रत्यक्षप्रमादिवदित्यनुमानेन [illegible] वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्यत्वं सिद्धे वेदजन्यशाब्दप्रमा [illegible] यथार्थवाक्यार्थज्ञानम् आगमत्वात् [illegible] भारतादिवदित्यनुमानेन ईश्वरस्य [illegible] सिद्धिरिति भावः। महाजनपरिग्रहेणेति [illegible] महाजनस्वीकारविषयत्वं। सर्गप्रलय-

वर्षादिवद्भवोपाधिर्व्विरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वे माघ्ये राशिविशेषा वच्छिन्नरविक्रान्तपूर्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरा त्रस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वेऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वमुपाधिः, भवोपाधि संसारावच्छेदक कालोपाधि स एव उपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तिकाले कतिपयव्यक्ति निष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् समस्तात्मना समस्ता दृष्टनिरोधस्तदिदमुक्तं वृत्तिरोध सुषुप्तिवदिति । उद्भित् शाकविशेष तस्य यथा तण्डुलकणात् शाकविशेषबीजाच्च उद्भव, यथा वा वृश्चिकस्य गोमयाद् वृश्चिकाच्च उद्भवस्तथा कालविशेषेऽदृष्टविशेषात् केवलात् इदानीञ्च ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्ति वैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार । यथा मायावी सुवर्णसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा दारुपुत्रक घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयन सम्पाद्य बालकस्य

कालोपभोगजनकत्वयोरपि यथायथितम् इत्याह । एकदा नानाफलानुत्पादस्य फलजनन सामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्दैवोपपादनीय तथाच कालोपाधि भोगाधिकरणं कालोपाधि त्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धविरोध इति भाव । युगपदिति एकदा समस्ताऽदृष्ट फलाजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धर्म इत्यम्पदार्थोऽच्छेदात् धर्मादिप्रवाहविच्छेदादित्यर्थः । कारिकायां यथा दर्शनेति यथासम्भिन्नादनवच्छेदकत्वादित्यथ, यादिना प्रवादादिपरि ग्रह । प्रथमबाधकमुद्धरति व्याख्यायां यथेत्यादिना यथा वर्षादिनम् अव्यवहित वर्षादिनपूर्वकं वर्षादिनत्वात् साम्प्रतिकवर्षादिनवदित्यत्र वर्षादिनत्वरूपहेतु कर्कट सिंहान्यतरराश्यवच्छिन्नरव्यधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वकत्वरूपेण उपाधिना सोपाधिकत्वम् अव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वनिरूपितसाध्यत्वात् तथा अहोरात्रम् अव्यवहिताहोरात्र पूर्वकम् अहोरात्रत्वात् साम्प्रतिकाहोरात्रवदित्यत्र अहोरात्रत्वरूपो हेतु अव्यवहितसंसार पूर्वकत्वरूपेण अनेनोपाधिना सोपाधिकत्वम् अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वनिरूपितनियम वानिति बहुदिनान्वयम् । अत्र वर्षाप्रथमदिनान्तर्भावेन कर्कट सिंहान्यतरराश्य

व्युत्पत्तौ प्रयोजकस्तुधेश्वरोऽपि प्रयोज्य-प्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानीन्तनानां शक्तिं ग्राहयति। एवं घटादिसम्प्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिक्षयति, तदिदमुक्तं मायावत् समयाद्य इति। समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते साधकमप्याह,—

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्याय-कर्मणोः ।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयतां, कुतः जन्मादेर्ह्रासदर्शनात्। प्रयोगस्तु वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत्। स्वरूपासिद्धिपरिहारायाह जन्मेति। पूर्वं मानसाः प्रजास्ततः पुत्रमात्रार्थिताप्रयुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रवृत्त्यावर्जितजन्मान इति जन्मह्रासः। पूर्वं चक्रप्रभृतिषु

वच्छिन्नस्याधिकरणकालाव्यवहितपूर्वकत्वस्य उपाधेः साधनाव्यापकत्वम्। "आसीत् दिवादन्तद्वाविमहोरात्रे क्रमात् क्रमम्" इति नियमेन अनादिदिनीयं यावदस्यन्ते ततः क्रमयोरहोरात्रे, तादृशाहोरात्रान्तर्भावेण अव्यवहितसंस्कारपूर्वकत्वस्य उपाधेः साधनाव्यापकत्वं, यादृशनियमानङ्गीकारे उपाधेः साधनाव्यापकत्वहान्यापत्तेः। केचित्तु सर्वाद्यदिनान्तर्भावेण उपाधेः साधनाव्यापकत्वमित्याहुः। तच्चिन्त्यं परैः प्रलयानभ्युपगमेन सम्भवे सर्वाद्यदिनाप्रसिद्धेः। द्वितीयबाधकमुद्धरति सुषुप्तिकाल इति। तृतीयबाधकमुद्धरति उच्छिदिति, चतुर्थबाधकमुद्धरति यथा चेत्यादि, पञ्चमबाधकमुद्धरति एवमित्यादि ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते इति तथाच बाधकसत्त्वे साधकमकिञ्चित्करं भवति अतो बाधकनिरासानन्तरं साधकोपन्यासमिति भावः। ह्रास इति स्वाश्रयकालोत्तरकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अभिमतसिद्ध्यनुकूलं प्रयोगमाह प्रयोगस्त्विति अनुमानस्वरूपं, अत्यन्तमुच्छिद्यत इति स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् अत्यन्तोच्छेदः, तथाच स्वसजातीयानधिकरणकालः प्रलयकाल एव तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं वेदादिसम्प्र-

संस्कार तनागम [illegible]नन्तत्वात्तरम् इत्यर्थः कथञ्चिदिति संस्कार ज्ञाप । पूर्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राग्भाया इत्यादिक्रमेण विद्यानाश । [illegible]द्यादेरित्यादिना इति क्षमादि सङ्ग्रह पूर्वमुत्पन्नत्तयस्तत [illegible]त्तयस्तत उष्णादित्तय स्तत पैवाद्रत्तय इति इत्तिज्ञाप पू [illegible] पाषाण यत्र दानात्मक ऋतुघ्नातमस्ता[illegible]ताना [illegible] ज्ञाम [illegible] च निमहुल स्वलद्रोक पादिति धमज्ञाप । पूर्व [illegible]नतिविनिपर्यु[illegible]स्तत स्वाश्माधिभु[illegible]लताश्च [illegible] इत्यपि धमज्ञाप । स्वाध्याय स्वाध्ययनत्य [illegible] यागादे [illegible] सामर्थ्यस्य ह्रासात् अध्ययन यत्न [illegible]कारणस्य ह्रासात् [illegible] कारणस्य ह्रास इति [illegible] नि[illegible] । एवञ्च ब्रह्माण्डनाशे [illegible] इति प्रलय सिद्धि । अन्य [illegible] ताराग [illegible] सन्यपूर्ताभिमन्धि

द[illegible] भाव [illegible] पूर्व[illegible] य [illegible] इत्यर्थी कथञ्चि [illegible] इति [illegible] [illegible]रत्नस्य इति चैतन्या[illegible] गृहीत [illegible] चवात् कारण समुद्र [illegible] [illegible] य जीव [illegible] कपादि त [illegible] इमपर्वी[illegible] [illegible] [illegible] तथाविध- [illegible] [illegible] ज्ञान [illegible] [illegible] [illegible] ननु पू[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न पौनरुक्त्यम इत्या [illegible] [illegible] [illegible] यत पक्षायम [illegible] स एव [illegible] [illegible] [illegible] नमिति भाव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पाषण्डसंसर्गप्रतारणादिनिबन्धनान्या या प्रवृत्तिर्यागादौ तद्वाबाह्या- जनस्तत्परिग्रहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीड़ति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥४॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

विहङ्गलकस्येति यावत् योऽभ्यास सन्ध्यर्थं तत्र या व्यक्ता आसक्ति तन्निबन्धना या प्रवृत्ति । अभिसन्धि परानिष्टेच्छा तन्निबन्धना या प्रवृत्ति पाषण्ड सदाचारत्यागी तेन सह य संसर्ग, तन्निबन्धना या प्रवृत्ति, प्रतारणा परवञ्चनेच्छा तन्निबन्धना या प्रवृत्ति, आदिपदात् ऐश्वर्याभिमानादिनिबन्धना या प्रवृत्ति, तत्तत्प्रवृत्तिभेदशून्यविशिष्टा या यागादिगोचरप्रवृत्ति तद्वान् महाजन इत्यर्थ ॥ ३ ॥

अन्तेष्वपि अन्तकालेष्वपि त प्रति उद्दिश्य नमन् भूयासम् इत्यान्वयः । स क इत्याशङ्क्याह कार कारमित्यादि य इन्द्रजालमिव अलौकिकाद्भुतमयम् अलौकिकं लोकातीतम् अद्भुतमय विचित्ररूपं जगत् कार्यजात कार कारं कृत्वा कृत्वा संहरन् संहार कुर्वन् हार हार कृत्वा कृत्वा कुर्वन् उत्पादय क्रीडति स्वस्वरूपेण स्फुरति अन्योऽपि ऐन्द्रजालिक यथा इन्द्रजाल पुन पुनर्घटयन् क्रीडति तथा क्रीडतीत्यर्थ, क्रीडावैचित्र्यज्ञापनार्थम् अलौकिकाद्भुतमयमिति जगद्विशेषणम् । ननु सहकारिविशेष विना कथ विचित्रकर्म कृतम् इत्याकाङ्क्षायामाह मायावशादिति सृष्टि संहारहेतुभूतादृष्टसहकारित्यर्थ, मायावशादिति संहरन् कुर्वन् इत्युभयत्रान्वितम् । स कीदृश देव मूर्त्त, स्तुतिप्रयोजनमाह निरवग्रहेति निवृतिरस्य स्फुरदभिध्यानुभावम्, अव्याहतैश्वर्यमिति यावत् विश्वासैकभुव प्रमादादिदोषरहित, सर्व जगन्मूलकारण शिव मङ्गलस्वरूपम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ द्वितीयस्तवकव्याख्याविवृति समाप्ता ।

तृतीयः स्तवकः।

तदभावावेदकप्रमाणसम्भवादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः। भूतले घटाभाववदीश्वरस्याप्यनुपलब्धेरभावस्य ग्रहात्, परमात्मनोऽयोग्य तया योग्यानुपलब्धेरभावात् नाभावग्रहो यदि तदा शशशृङ्गस्याप्य योग्यस्य नाभाव सिद्धिरित्यत आह।

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम्।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम्॥ १॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपलब्धि कुत, सैव बाधिका, या चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाश धर्माधर्मादिविलयापत्तेः। शृङ्गन्तु योग्यमेव तथाच कुत प्रतिबन्धि। अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपक्रमते तदभावावेदकेति अनुपलब्धिरभाव ग्राहिका न वेति विप्रतिपत्तिः अत्र विधिकोटिः बौद्धानाम् अभावकोटिः नैयायिकानाम्। न चानुपलब्ध्या गगनाभावग्रहेऽपि यथा गगनस्य न अस्तित्वव्याघात तथा अनुपलब्ध्या ईश्वराभावग्रहेऽपि न ईश्वरस्यास्तित्वव्याघात इति वाच्यम्। क्षित्यादिकं यदि ईश्वरकर्तृकं स्यात् तदा तदन्वया उपलभ्येत यतो नोपलभ्यते अत ईश्वरकर्तृकत्वा नुपलब्ध्या क्षित्यादौ ईश्वरकर्तृकत्वाभावनिश्चयेन क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमान बाधापत्तेरिति बौद्धानामाशयः। अत्र [illegible] कालकाशिन्यादौ तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकघटाभावात एव साधनीय इति न काप्यनुपपत्तिरिति। नन्वनुपलब्धि मात्रस्य अभावग्राहकत्वं अतीन्द्रियभावेष्वप्यस्तु अत आह भवद्भिरपि योग्यानुपलब्धेर भावग्राहकत्वमभ्युपेयं तथाचायोग्यत्वात् तदनुपलब्ध्या कथमीश्वराभावसिद्धिरित्या शयेन परमात्मन इति। योग्यानुपलब्धिरिति स्वप्रतियोग्युपलम्भविषयनिष्ठयोग्यता सम्बन्धेनेत्यादि, योग्यानुपलब्धि योग्यताविशिष्टानुपलब्धिरित्यर्थः। सैव योग्यानु पलब्धिरेव, बाधिका अभावग्राहिका या चास्तीति, तथाच ईश्वरे यानुपलब्धिरस्ति सा नाभावग्राहिका योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वादिति भावः। अन्यथा अनुपलब्धि मात्रस्याभावग्राहकत्वे इत्यर्थः। कारिकायां प्रतिबन्धिरिति यदि तु मतं योग्यमेव तदा

बाध्यते किन्तु साधकाभाव एव तत्र । प्रकृते च पञ्चमस्तवके साधकस्य वक्तव्यत्वात् । ननु कर्तृत्वव्यापकशरीर प्रयोजनाभिसन्धानयोरभावात् ईश्वरस्याभावोऽनुमेय इत्यत आह क्वानुमानमनाश्रयमिति । ईश्वरस्याश्रयस्य पक्षस्यासिद्धेः, सिद्धौ च धर्मिग्राहकमानेन अनुमाने बाध एव ॥ १ ॥

ननु असत्ख्यात्युपनीत ईश्वरस्तत्र कर्तृत्वाभावः तस्यैव बाधाय साध्य इत्यत आह ।

व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥२॥

सुतरां न प्रतिबन्धिरियं, सताम् इति सुतरामित्यर्थे निपातः. [illegible] व्याख्याया [illegible] । न बाध्यत इति न [illegible] [illegible] यथा [illegible] न [illegible] भाव । [illegible] तदनुपलब्धा तदभाववद [illegible] इति द्रष्टव्यम् । [illegible] तदनुपलब्धा तदभाववद इति [illegible] प्रयोजनाभिसन्धानेति [illegible] तथा [illegible] तथा [illegible] [illegible] व्यापकत्वं [illegible] [illegible] अनुमानस्य [illegible] [illegible] प्रयोजनाभिसन्धानस्य [illegible] [illegible] अनुमानमुद्रा [illegible] [illegible] अनुमानमनाश्रयमिति [illegible] [illegible] अनुमानस्य [illegible] ॥ १ ॥

ईश्वर [illegible] [illegible]
[illegible]

व्यावर्त्त्यः प्रतिषेध्यः, तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी हि यतः विधेयता अभावस्याश्रयता, तथाचालोकं न विशेष्यमित्यर्थः। अभाव विरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवस्तुनो नेति नालोकस्य प्रतिषेधाधिकरणत्ववत् प्रतिषेध्यत्वमपीति भावः॥२॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलम्भात् कथं नाभावग्रह इत्यत आह,

दृष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने॥३॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका, अन्यथाऽतीन्द्रियस्यापोच्छेदापत्तेः। योग्यता च प्रतियोगि तद्व्याप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमव-

---

स्थान, तदुपनीत मविषय इत्यर्थः। तस्यैव चेति, तथाच इयत सर्वकालावच्छिन्नाभावरति सर्गो प्रत्यक्षाविषयत्वात् ईश्वरो नास्ति अस्तित्वेनोपलम्भाभावादित्यनुमानेन ईश्वराभाव साधनीय इति भावः। प्रतिषेध्य प्रतिषेध्य प्रतियोगीति यावत्। विशेष्यता इत्यस्यापि वस्तुन इत्यनेन सम्बन्ध, तथाच विशेष्यता अभावाश्रयता वस्तुन एव नालोकस्येति भावः॥२॥

ननु पुन भवतो नन्विति, अयोग्यस्य प्रत्यक्षाविषयस्य परमाण्वादेः अनुपलम्भो योग्यतासहितानुपलम्भो नास्ति। कथं नाभावग्रह इति, तथाच प्रतियोगि तद्व्याप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमवधानमिन्द्रियसन्निकर्षे बाधनिश्चयाभावादिकमन्तर्गतमुपयोग्यतामस्त्वादिति भावः। प्रत्यक्षालोकाभावे दोषसहकृतसामग्रीरूपा योग्यता बाध्या, तथाच तस्या नालोकत्वानुपपत्तिः उपलम्भस्यैव साक्षात् अनुपलम्भप्रयोजकत्वात् तदानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीति तात्पर्यम्, दृष्टोपलम्भेत्यादि। प्रतियोगि तद्व्याप्येतरेति तद्व्याप्य प्रतियोगिव्याप्य प्रतियोगिसन्निकर्षं इत्यर्थः, प्रतियोगिनि तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्ष हेतुतया प्रतियोगुपलम्भसामग्र्यन्तर्गतत्वात् तादृशसामग्रीसमवधानं कुत्राप्यभावप्रत्यक्षे न सम्भवतीत्युक्तं प्रतियोगि तद्व्याप्येतरेति। अत्र भाव प्रत्यक्षस्य द्विविधा सामग्री सविषयस्थले विषयसहित अवच्छेदकावच्छेदेन, अविषयस्थले च विषयरहित विषयादिदोष वर्जितम् अवच्छेदकावच्छेदेन। तत्र प्रथमा विरहसहिता द्वितीया च सर्वदैव विषय

भानम्, एवञ्च संशयेऽपि योग्यता दुष्टा दोषघटितोपलम्भसामग्री वाच्या, तस्यां सत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपलब्धिरेव स्यात्, अदृष्टे च सा योग्यता नास्तीति ॥ ३ ॥

नन्वात्मा किञ्चिदनभिज्ञः स्वनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकक्षितिको वा आत्मत्वादित्यत्राह ।

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽपि हेत्वसिद्धिरगोचरे ।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्ज्ञातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रसिद्धे संसार्यात्मनि पक्षे इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम्, अगोचरे अज्ञाते ईश्वरे हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानं, आत्मत्वेन सामान्यतः सिद्धः पक्षश्चेत् तत्राप्यस्मदादिस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्ध-

---

[illegible] ज्ञायते । [illegible] रहिता इति पर्यवसितम्, [illegible] एव प्रदर्श्यते [illegible] प्रत्यक्षाभावघटानुप- लब्धिप्रत्ययसामग्री द्वितीया बाध्या तत्सत्त्वे च [illegible] प्रत्यक्षमेवेति न [illegible] लब्धिः, तदसत्त्वे च तत्सहया [illegible] नास्ति [illegible] योग्यतासहिता अनुपलब्धि- कदापि न सम्भवतीति, प्रतियोग्युपलम्भस्य प्रतियोगिप्रकारकत्वम् [illegible] प्रत्यक्षस्य सत्त्वात् तदुपलम्भसामग्री दोषघटिता बाध्या तथाच तादृशयोग्यतासत्त्वे अनुपलब्धिरेव नास्तीति न तत्तादृशोऽयं इति ॥ ३ ॥

[illegible] ईश्वरं पक्षीकृत्य कर्तृत्वाभावानुमानस्य [illegible] आत्मत्वेन आत्मनां सिद्धत्वात् तेषु [illegible] [illegible] साधयितुं [illegible] सांख्यमतादिसिद्धे- [illegible], किञ्चिदनभिज्ञ [illegible] न च [illegible] मते [illegible] [illegible] साधयितुं [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] विवक्षितत्वात् । तथाच किञ्चिदनभिज्ञत्वेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ईश्वरे [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] ईश्वरे [illegible] [illegible] तथाच [illegible] [illegible] भाव । [illegible]

साधनं हेत्वसिद्धिर्वा । नन्वात्मत्वं जातिः पक्षस्तत्राह जातावपि तथैवेति । आत्मत्वं जातिर्न क्षितिकर्त्री इत्यनेनेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं, हेतोश्च तत्रासत्त्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि अकर्तृत्वं साध्यं तत्राह ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥५॥

आगमादेः प्रमाणत्वे तत एव ईश्वरस्य कर्तृत्वादिसिद्धौ कर्तृत्वाद्यभावसाधने बाधः । आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उद्धता उत्कटा ॥ ५ ॥

भाव अनित्यकर्तृत्वानित्यकृतादृष्टवदितिकल्पम् अत्याहतमेव, नैयायिकमते ईश्वरस्य सर्वक्षितिकर्तृत्वात् अनित्यकर्तृत्वानित्यकक्षितिकत्व न सम्भवतीति हृदयम् । हेतोरज्ञानमिति तथाच पक्षवृत्तित्वेन हेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् पक्षाज्ञाने त्रिविधज्ञानाभावात् न पक्षधर्मित्वविशिष्टहेतुज्ञानमिति भाव । आत्मत्वेन सामान्यत सिद्ध इति तथाच जीवेश्वरसाधारणात्मत्वेन सामान्यरूपेण पक्षत्वान्न पक्षासिद्धिरिति भाव । एतदपि विकल्प्य दूषयति तर्वेत्यादिना । कारिकायां आत्मा सामान्यत सिद्धिरिति न, यस्या अत्याहृतौ सामान्यत सामान्यरूपेण आत्मत्वेन सिद्धि पक्षसिद्धिरित्यर्थः । जातावपीतीति । न च आत्मत्वं न सर्वत्र सर्वकर्तृव्यक्तिसमवेतं जातित्वात् गोत्वादिवदनुमानात् न सिद्धसाधन हेत्वसिद्धिर्वेति वाच्यम् । निषेध्यस्य सर्वत्र सर्वकर्तृव्यक्तिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात् धर्मीज्ञानाभावस्य प्रागेव निरस्तत्वाच्च निषेधस्याशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥

ईश्वरपक्षककर्तृत्वाभावानुमाने पक्षसम्बन्धात्मकपक्षसिद्धिसम्भवात् कथं पक्षासिद्धिरित्याशङ्कते, नन्वित्यादिना । आगमादेरिति, न आगमादेर्धर्म्यंशे प्रामाण्येऽपि न कर्तृत्वादिधर्मांशे प्रामाण्यमिति वाच्यम् । अविशेषात् उभयत्रैव प्रामाण्यसिद्धेरिति । अनिषेधनमिति न कर्तृत्वाद्यभावसाधनमित्यर्थः । आभासत्वे इति कारिकायां विशेषोति, आगमादेरप्रामाण्ये इति, उद्धतापि प्रमाणकत्वाभावे, उत्कटेति भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्र चार्वाकाः योग्यताविशेषणेन किं, यत्र प्रत्यक्षं तन्नास्ति इत्यनुपलब्धिमात्रमेव बाधकं स्यात्, अनुमानविलोपप्रसङ्ग एव धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यर्थप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह ।

दृश्यादृश्ययोर्न सन्देहोऽभावाभावविनिश्चयात् ।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहः, स च दृश्ये नास्ति तस्य निश्चयात्, अदृष्टौ च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात् । एवमदृष्ट्या अनुपलब्ध्या, हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात्, अनुपलब्धिकालेऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपलब्धिरभावावधारणे हेतुः । एवञ्च गृहान्निर्गतचार्वाकः

योग्यताविशेषणेन किमित्यस्य अनुपलब्धेरित्यादि, अनुपलब्धिमात्रमिति मात्रपदेन योग्यतादिसहकारिताव्यवच्छेदः । बाधकमिति अभावसाधकमित्यर्थः, ननु प्रत्यक्षाविषयपदार्थबोधार्थम् अनुमानस्यावश्यकत्वे, यदि "यदप्रत्यक्षम् तन्नास्ति" इति चार्वाकसिद्धान्तात् प्रत्यक्षाविषयपदार्थस्याभावः तदा अनुमानमफलम् इत्यादिपर्यालोचनमाह, अनुमानविलोपप्रसङ्गेति । नन्वनुमानविलोपे धूमदर्शनानन्तरं वह्निमनुमाय वह्न्यर्थं प्रवर्तने तत्र स्यात् इत्यत आह धूमदर्शनानन्तरमिति, सम्भावनामात्रादिति सम्भवमात्रादित्यर्थः, तथाच वह्निं सन्दिहानः सन् वह्न्यर्थं पर्वतादौ प्रवर्तत इति भावः । न सन्देह इति तथाच भवन्मते सम्यगालोकनया 'प्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रात्' इत्यसङ्गत स्यादिति भावः । दृश्यादृश्ययोरिति सप्तम्यादिवचनात्, दृश्ये वह्न्यादौ चक्षुरादिसन्निकर्षे, तत्सत्त्वे भावस्य वह्न्यादेर्निश्चय, अदृष्टे वह्न्यादौ चक्षुरादिसन्निकर्षाभावे तत्कार्ये वह्न्याद्यनुपलब्ध्या अभावस्य वह्न्याद्यभावस्य निश्चितिरिति न वह्निसम्भावनेत्यर्थः । अदृष्टिबाधिते हेतावित्यस्य हेतौ प्रत्यक्षहेतौ चक्षुरादौ अदृष्ट्या अनुपलब्ध्या बाधिते अभावप्रतियोगितया निर्णीते इत्यर्थः । प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यादिति प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् इति चार्वाकसिद्धान्तव्याघातः स्यात् इत्यर्थः । नानुपलब्धिरिति नानुपलब्धिमात्रमभावनिश्चायकः । एवञ्चेति अनुपलब्धिमात्रस्याभावनिर्णयहेतुत्वे चेत्यर्थः । निर्गतेरिति, न च गृहादि-

पुत्रदाराद्यभावादिकमवधार्य विक्रीणीत, परावृत्तोऽपि कुटुम्बं नाश्वासयेत् तदा तेषां सर्वे चानुपलब्धिर्व्यभिचारिणी न हेतुः स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलम्भमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिशङ्कया धूमादावपि व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति गतमनुमानेनेत्यत आह ।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ ७ ॥

तद्देश-तत्कालयोर्व्यभिचाराभावनिश्चयात् कालान्तर-देशान्तरयोर्व्यभिचारशङ्का स्यात्, कालान्तर-देशान्तरस्याज्ञानस्यानुमानादेवेति सिद्धमनुमानम् । शङ्का न चेत्, ततः शङ्काविरहे तरां सुतरामनुमानम् । ननु किं शङ्कानिवर्त्तकं तत्राह, तर्कः शङ्कावधिर्मत इति ।

संसर्गे तत्तदधिकरणानाम् असन्निकृष्टत्वात् कथं पुत्राद्यभावनिश्चयः सन्निकृष्टदेशे अभाव-निश्चयेऽपि असन्निकृष्टस्थाने शोकः स्यादिति वाच्यम् । अधिकरणज्ञानमात्रम् अभावधी-हेतुः न तु तदिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि इति चार्वाकसिद्धान्तमाश्रित्य तस्योक्तत्वात् । अत एव तेषां मते तत्तदधिकरणासन्निकर्षेऽपि देवताद्यभावो गृह्यते इति । न च पुत्रादेः तदानीं स्मरणात् न विक्रीय इति वाच्यम् । पुत्रादिस्मरणस्य तदभाववद्ध्यनुकूलत्वेन प्रतिकूलत्वाभावात् प्रतियोगिज्ञानस्य अभावधीहेतुत्वादिति ॥ ६ ॥

योग्यानुपलब्धेः अभावसाधकत्वे योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्या अभावनिर्णयेऽपि अयोग्यानाम् उपाधीनाम् अभावनिर्णायकाभावात् हेतौ संशयेन व्यभिचारसंशयात् व्याप्तिनिश्चयाभावेन अनुमानविलोपः स्यादिति चार्वाक शङ्कते नन्वित्यादिना, अनुप-लम्भमात्रमिति तथा च अयमर्थः अनुपलब्धिमात्रस्य अभावनिर्णायकत्वात् अयोग्योपाधेरनुप-लब्ध्या अभावनिर्णयेन संशयाभावात् न व्याप्तिनिश्चयासम्भव इति नानुमानविलोप इति भावः । व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चय इति, प्रत्यक्षनिषेधे चार्वाकमतस्य प्रति-क्षेपसम्भवेनेदमुक्तम् । शङ्कावधिरिति शङ्कायाः अवधिः, सीमा निवर्त्तक इति यावत्

विपक्षबाधकतर्काच्छङ्काविरहो" मतः सम्मत इत्यर्थः। ननु तर्क-स्यापि व्याप्तिमूलकत्वेऽनवस्थेत्यत आह, व्याघातेत्यादि। । तर्कमूल-व्याप्तौ न शङ्का व्याघातात्, कुम्भकारं विना कार्य्योत्पत्ति-शङ्कायां स्वस्यैव भोजनादौ परप्रतिपत्त्यर्थञ्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्ते-तेति। एवञ्च तर्कानवतारे शङ्कितोपाधिरेवाप्रयोजक इत्युच्यते। तदुक्तं "यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते। विपक्षस्य कुत-स्तावद्धेतोर्गमनिका बलम्"। विपक्षाच्च विपक्षे हेतोरव्यतिरेकित्व सत्त्वं यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्न गमकत्वमिति भावः। व्यभिचारशङ्का

विपक्षबाधकतर्कादिति विपक्षे व्यभिचारशङ्के बाधकात् प्रतिबन्धकात् तर्कादित्यर्थः, स च तर्कः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यादिरूपः। न च तर्कस्य विरोधिविषयकत्वाभावेन कथं व्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्। फलबलेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तदापादकतर्कत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात्। ननु यत्र तर्केण शङ्कानिवृत्तिः तत्रानवस्था तर्कमूलीभूतव्याप्तिज्ञाने शङ्कानिवृत्तये तर्कान्तरस्य एवं तन्मूलभूतव्याप्तिज्ञानेऽप्यपरस्य अपेक्षणीयत्वादित्याशङ्कते ननु तर्कस्येत्यादिना, व्याप्तिमूलकत्वेन आपादकनिष्ठापाद्यव्याप्तिग्रहजन्यत्वेनेत्यर्थः, व्याघातादिति तर्काभावाति-रिक्तकारणप्रतियोगिकाभावादित्यर्थः, तर्काभावातिरिक्त संशयकारणञ्च संशयजनको दोष संशयप्रतिबन्धकाभावश्च। मूले व्याघातावधिरिति व्याघात अवधि सीमा यस्या तथाभूता, व्याघातप्रतिबन्ध्येति यावत्। अतएवोक्तमुपाध्यायैः "यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह" इति। यत्तर्कपूर्वं सन्दिग्धकशङ्कायास्तर्काभावेतरसकलकारणसत्त्वेऽपि 'तत्तर्कपूर्वकैव तर्कान्तरा-पेक्षा यत्तर्कपूर्वं तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावश्च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति उपाध्यायसन्दर्भस्य समुदितताल्पर्यम्। सूत्र कारणं विना 'कार्य्योत्पत्तौ स्वस्यैव भोजनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह, कुम्भकारम् विनति शब्दोत्पत्ताव्यतिरेकं हेतुं विनेत्यर्थः। परप्रतिपत्त्यर्थेति परकीयशब्द-बोधार्थमित्यर्थः। एवञ्चेति तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वे चेत्यर्थः, अप्रयोजक अननुगापक इत्यर्थः, यावच्चाव्यतिरेकित्वमिति विपक्षस्य विपक्षे हेतोः अव्यतिरेकित्व सत्त्वं शतांशे-

च उपाधिसद्भावौ। तदुक्तम् "अन्येऽपरप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः। तैर्दुष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" इति॥ अन्ये केचन हेतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका आश्रयाः, तथाहि उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवृत्तितया ज्ञायते, अत एव उप समीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे स्वधर्मं व्याप्तिम् आदधाति बोधयतीति उपाधिशब्दो जवाकुसुमादिसाधारणः, तैः सोपाधिभिर्दुष्टैरपि पक्षे व्यापकांशस्यावधारणा निश्चयो नेष्यते साधारणधर्मेण साध्यसंशयजननादित्यर्थः॥ ७॥

* यदि साध्यव्यापकानि अनुकूलापि यदा यावत् स्यात् तावत् व्यभिचारवत् समव्याप्तत्वमपि स्यात् इति मनुष्यार्थ। सर्वे तेन वह्निव्याप्तेऽर्द्रेन्धनस्य अप्रयोजकत्वमुक्तं, न तु वह्निव्याप्यार्द्रेन्धनव्यतिरेकस्य धूम व्यभिचारकता चेति। तथाच व्यभिचारस्य यथा प्रयोजकत्वमनेन तत्कारणीभूतस्य उपाधिसंशयस्यापि प्रयोजकत्वमप्यस्तीति भावः। अत इदमर्थमाह अनुकूलमिति, केचन हेतवः इति अपाश्रयौ हेतौ दत्तं, परानुमानाम् उपाधिप्रयुक्तानामित्यर्थं। तदेव स्फुटयति तथाहीत्यादि, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठया ज्ञायत इति, एतेन साध्यधर्मावच्छिन्ने हेतौ उपाधिमत्त्वं साध्यधर्मावच्छिन्ने हेतौ उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठव्याप्तिज्ञाने न [illegible] तत्र [illegible] किन्तु व्यभिचारित्वमेव तथा हि साध्यवद्धर्मावच्छिन्नं उपाधिमत्त्वं [illegible] र्मावच्छिन्ने अभिव्यक्तिं इत्युक्तं व्यभिचारस्यादर्शं सूचितं, तथाच व्याप्यत्वस्य अनुमानं इति इदं [illegible] व्यभिचारकत्वस्य उपाधिसंशयाधीनत्वं सिद्ध[illegible] न [illegible] विभाव्यतीदम्। [illegible] [illegible] [illegible]

ननूपमानमीश्वरे बाधकं स्यात्, अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्या-नभ्युपगमात् न बाधकमिति वैशेषिकादयः। तत्र सादृश्यस्य पदार्था-न्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित्, सादृश्यं न द्रव्यं गुणः कर्म वा गुणसमवेतत्वात्, न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिवृत्ति-त्वाच्च, नाभावः सप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्ययात्। तच्च न प्रत्यक्षगम्य-मिन्द्रियपातमात्रेणाप्रतीतेः। नापि प्रतियोगिज्ञानसहकृतमिन्द्रियं ग्राहकमिति वाच्यं, गोसदृशो गवय इति ज्ञानानन्तरं सा गौर्गवय-सदृशीत्यसन्निकृष्टगोविशेष्यकग्रहस्याप्रत्यक्षत्वात्, नाप्यनुमानगम्यं लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात्, न शब्दगम्यं तस्यासार्वत्रिक-त्वादिति तत्राह,—

रिति उपाधिपदस्यान्वर्थत्वं प्रतिपादितमिति भावः। ननु हेतौ सोपाधिकत्वग्रहेऽपि यदि व्याप्तिग्रहस्तदा पक्षे साध्यहेतुमत्त्वग्रहानन्तरं कथं न साध्यानुमितिरित्यत आह, तै सोपाधिकेति हेतावपीति, तथाच व्यभिचारित्वसम्बन्धेन उपाधिविशिष्टहेतौ साध्या व्यापकोपाधेर्व्यभिचरितत्वनिश्चये व्याप्यस्य साध्यस्यापि व्यभिचारनिश्चयात् न साध्यानु मितिः, किन्तु साध्याभाव एव एतदेवोक्तं साधारणधर्मेत्यादि। न च साध्यव्यभि चारज्ञानस्य साध्याभावसहचरितत्वज्ञानरूपत्वेऽपि साध्यसहचारज्ञानानात्मकत्वात् कथं साधारणधर्मज्ञानेन साधारण इति वाच्यम्। एतन्मते साध्यसहचरितत्वे सति साध्या भावसहचरितत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वात्॥७॥

उपमानस्यैव पदार्थसाधकत्वम् इत्यभिमानेन शङ्कते नन्वित्यादिना, बाधकमिति, तथाच ईश्वरे कस्यचित् सादृश्याभावात् न पदार्थत्वमिति भावः। प्रयोगस्तु ईश्वरेति पदे न किञ्चिदर्थबाधकं किञ्चित्सादृश्यावाचकत्वादित्येवं रूप। अत्र वैशेषिकसमाधान माह अत्रेत्यादिना वैशेषिकादय इत्यन्तेन, न बाधकत्वमितीति तथाच उपमानस्य अनु मानत्वात्तत्वेन अनुमानातिरिक्तप्रमाणत्वाभावात् नेश्वरबाधकत्वमिति भावः। सादृश्य-मतिरिक्तपदार्थं तत्साधकमेवोपमानं प्रमाणान्तरमिति मीमांसकमतमुत्थापयति तत्रे त्यादिना केचिदित्यन्तेन, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे युक्तिमाह सादृश्यमिति। सप्रति योगिकत्वादिति सम्बन्धिकत्वात् सुसम्बन्धिपदार्थविषयत्वादिति यावत्। सप्रति

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न प्रकारान्तरस्थिति न नोभयात्मकत्वं हि यतः परस्परविरोधात् नैकतापि न भावाभावात्मकत्वमपि विरुद्धानामिति हेतुगर्भं विशेषणं परस्परविरोधिरूपत्वात्। विरोधमेव प्रतिपादयति उक्तिमात्रविरोधतः। नाभाव इत्युक्ते च भावत्वप्रतीतेः कथमभावता, न भाव इत्युक्ते चाभावत्वप्रतीतेर्न भावत्वम्। अयमभिप्रायः साहर्य्यं भावोऽभावो वा उभयकात्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धेः अभावत्वे सप्तमपदार्थत्वं भावत्वे च गुणवत्त्वे द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे सामान्यवत्त्वे च गुणान्यत्वे कर्मत्वं तदन्यत्वे गुणत्वं निर्गुणनि सामान्यभावत्वेऽसम

[illegible]

वेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च अनेकाश्रितत्वे सामान्यत्वं एकाश्रितत्वे विशेषत्वम् । एवं शक्तिसंख्यादयोऽपि पदार्था निराकार्य्याः ॥ ८ ॥

ननु भवतु सादृश्यं समानधर्म्मएव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं स्यादित्यवाह,—

> साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।
> अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

अथ गोविसदृश इति ज्ञानानन्तरं सा गौरेतद्विसदृशीति धीः प्रमाणान्तरादेवास्तु । अथैतस्य तद्वैधर्म्यं तस्मिन्नेतद्वैधर्म्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति, गोसादृश्यं गवयस्य गोर्गवयसादृश्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सदृश्यग्राहकं मन्तव्यमिति ॥ ९ ॥

रूपत्वादिति भावत्वाभाववत्त्वे मिथो विरोधित्वादित्यर्थः । तथाच सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् न तद्ग्राहकस्य उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति भावः । एवमिति सङ्गत्यैवेत्यर्थः । शक्तिसंख्यादयोऽपीति आदिना पृथक्त्वस्य परिग्रहः । एतत् दृष्टान्तविषयोक्तिः, यथा मीमांसकैः अतिरिक्तपदार्थत्वेनाभ्युपगतानामपि शक्तिसंख्यापृथक्त्वानां नैयायिकादिमते सप्तपदार्थान्तर्भूतत्वं तथा सादृश्यस्यापीति समुदितार्थः । न च संख्यापृथक्त्वयोरतिरिक्तपदार्थत्वाभावे गुणस्य निर्गुणत्वात् कथम् एकं रूपं द्वे रूपे रसात् पृथक् इति प्रतीतिः प्रामाण्यमिति वाच्यम् । गुणादिनिष्ठस्य संख्यापृथक्त्वयोः धीविशेषविषयत्वरूपत्वात् इति न काचिदनुपपत्तिः ॥ ८ ॥

नन्वतिरिक्तपदार्थग्राहकत्वेन उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वाभिधानेऽपि क्लृप्तपदार्थग्राहकत्वेनैव उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं स्यादित्याशङ्कते नन्वित्यादिना । साधर्म्यग्राहकस्य प्रमाणान्तरत्वे तुल्ययुक्त्या वैधर्म्यग्राहकस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति प्रतिबन्दिमुखेन वैशेषिकसम्मतं दूषयति साधर्म्यमिवेति । साधर्म्यमिव साधर्म्यग्राहकमानान्तरमिव, वैधर्म्ये वैधर्म्यग्राहकं, मानमेव प्रसज्यते एवं मानान्तरं स्यादित्यर्थः । अर्थापत्तिरसावित्यादि

वैशेषिकादिभिरुपमाने दूषिते नैयायिक आह,—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ १०॥

फलमित्यनन्तरं इतीत्यध्याहार्यं, संज्ञाया गवयादिसंज्ञाया संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेन सह सम्बन्धस्य शक्तेः, परिच्छेदः निश्चयः, उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमितिः, प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् इन्द्रियलिङ्गशब्दानामसामर्थ्यात्॥ १०॥

ननु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरस्तु, गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु तत्राह,—

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा॥ ११॥

समयः गवयत्वादिजातिपुरस्कारेण शक्तिरूपसम्बन्धः, स च

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

दुर्ग्रहः, शब्दादनुमानाद्वा न सम्भवति, गवयत्वस्य तेन पुंसा अगृहीतत्वात्। न च सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया ग्रहीता तस्य गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु प्रथमतो गवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्वं प्रत्यक्षं तदा गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याल्लक्षणया गवयत्वपरात् तेन रूपेण शक्तिधीरस्तु तत्राह,—

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसादृश्यसामानाधिकरण्येन गवयपदवाच्यत्वविषयकज्ञानजनकतया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्वयस्य पर्य्यवसानात्, यत्र पदार्था एवान्वयविधुरा, केनापि रूपेणान्वयायोग्याः तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः, यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ ॥

अतिदेशवाक्येन अनुमानेन वा दुर्ग्रह शब्दोऽनुमानं वा इति कारिकार्थः। टीकायां शब्दादनुमानाद्वेति, तथाच गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गोसादृश्यविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वग्रहेऽपि शक्यतावच्छेदकीभूतगवयत्वविशिष्टे तादृशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वाग्रहात् शब्दस्यासामर्थ्यं, गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वानुमिते पूर्वं गवयत्वविशिष्टे परामर्शस्यापेक्षणीयत्वात् गवयत्वविशिष्टानुपस्थितौ तदसम्भवात् अनुमानस्यासामर्थ्यमिति भाव ॥ ११ ॥

ननु यदा गवयत्वविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षं तदा लाघवप्रतिसन्धानेन गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयेन तथातिदेशवाक्यतात्पर्य्यनिश्चयात् तादृशवाक्यघटकगोसदृशपदलक्षणया गवयत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः सम्भवतीति कथमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमित्याशङ्कते नन्वित्यादिना गवयत्वपरादिति गवयत्वतात्पर्य्यकसदृशपदघटितादित्यर्थः, अत्र सदृशपदमेव गवयत्वपरं न तु गोसदृशपदं, तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये लक्षणाविरहात् गोपदन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति हृदयम्। श्रुतान्वयादिति शक्यान्वये पर्य्यवसानात्, अनाकाङ्क्षम् अप्रकृतान्वये आकाङ्क्षा

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगाहतामिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेर्व्यापकविषयकत्वात्। गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्याप्रसिद्धा न सम्भवति. व्यतिरेकव्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपि गवयत्वाश्रयो गवयपदवाच्य इति धियोऽनुभवसिद्धत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम् एवं 'धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमतिकठोरकण्टकाशिनमपसदं' पशूनामित्यादिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्योऽयमिति बोधोऽप्युपमानादेवेति। उपमानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकतया नेश्वरे बाधकमिति भावः ॥ १२ ॥

रहित यावत् गोसदृशो, गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्ये न चान्यत् इच्छति न तस्यार्थं बोधयति इति कारिकापूर्वार्द्धार्थः । टीकायां गोसादृश्यसामानाधिकरण्ये नेति सामानाधिकरण्यपदेन गोसादृश्यस्य उपलक्षणत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति सूचितम्। जनकतया अन्वीयप्रयोजकतया इत्यर्थः, तथाच गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यैव गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वविषयकबोधतात्पर्यग्राहकत्वम् अनायत्या अवश्यमभ्युपेयं, तथाच पूर्वं तादृशबोधाभावे तात्पर्यग्रह एव न सम्भवतीति भावः । शब्दस्य प्रागुक्तातिदेशवाक्यस्य, साकाङ्क्षेति, अनभिमततात्पर्यविषयान्वयबोधत्वस्य साकाङ्क्षत्वादिति भावः। ननु तर्हि कुत्र लाक्षणिकं पदम् अनुभावकम् इत्यत आह मूले पदार्थान्वयधीर्ध्वस्तेति, अस्यैव विवरणं टीकायां यत्र पदार्थो एवेति। अन्वयदृष्टान्ताभावे नान्वयव्यतिरेकानुमानासम्भवात् व्यतिरेकि चेति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुरोधेनेत्यर्थः, साध्याप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्ध्या, न सम्भवतीति, ननु यत्पदं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकं तत् स्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इति सामान्यव्याप्तिग्रहे गवयत्वेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविशिष्टसप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपविशेषहेतुमत्तया पक्षधर्मताज्ञानात् अप्रसिद्धमपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमनुमितौ विधेयतया भासते यत्पदघटितसामान्यव्याप्ति ज्ञानमात्रे विशेष्य साध्यविशेषस्याप्रसिद्धत्वादित आह व्यतिरेकव्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपीति

शब्दस्तु नेश्वरे बाधकत्वेन शङ्कनीयः अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः। पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वात् दण्डेन

व्याप्तिसामान्यग्रहेऽपीत्यर्थः। अतएव केनाप्यंशेनानुमानेन उपमानस्य न गतार्थत्वं, व्याप्तिसामान्यग्रहे अनुमानासम्भवात्। सादृश्यज्ञानमिव असाधारणधर्मदर्शनमप्युपमानमित्याह पिण्डमिति, अपसदमिति अपकृष्टमित्यर्थः। तादृशपिण्डदर्शने दीर्घग्रीवादियुक्तशरीरदर्शने, करभपदमिति उष्ट्रत्वविशिष्ट इत्यादि, उपसंहरति उपमानमिति, शक्तिमात्रेति मात्रपदेन उपमानस्य पदार्थबाधकत्वव्यवच्छेदः, तथाच ईश्वरस्य किञ्चित्सादृश्याभावेऽपि उपमानस्य ईश्वरबाधकत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

ननु उपमानस्य शक्तिमात्रनिर्णायकत्वेन ईश्वराबाधकत्वेऽपि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्वं स्यादित्याशङ्कायां वैशेषिकसमाधानमाह शब्दस्त्विति, अनुमानानतिरेकादिति, यद्यपि शब्दस्य ईश्वराबाधकत्वे अनुमानानतिरिक्तत्वं न तन्त्रम् अनुमानात्मकस्यैव ईश्वरबाधकत्वसम्भवात् तथापि क्वानुमानमनाश्रयमित्यनेन अनुमानस्य ईश्वरबाधकत्वनिरासेनैव अनुमानात्मकशब्दस्य ईश्वरबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः। पदार्थस्मरणे इति योग्यताज्ञानादीनामप्युपलक्षणम्, अन्यथा योग्यतादीनामग्रहे पदार्थस्मृतिमात्रात् अन्वयबोधापत्ति। न च परस्परं संसर्गवन्त इत्यत्र परस्परमसंसर्गिपदम् अननुगतार्थकत्वात् यदि प्रकृतपदार्थसंसर्गपरम्, एवम् आकाङ्क्षापदस्य तत्तत्पदघटिताकाङ्क्षापरत्वात् यदि प्रकृतपदघटिताकाङ्क्षापरत्वं तर्हि दण्डेन गामभ्याजेति दृष्टान्तासम्भव इति वाच्यम्। तत्तत्पदघटितसामान्यव्याप्तौ तात्पर्यात्। तथाहि यत् यत्सम्बन्धेन यत्पदार्थान्वयप्रयोजकइतरत्वे सति तत्सम्बन्धेन तत्पदार्थप्रकारतानिरूपित यत्पदार्थान्वयितत्पदमयोऽन्वयबोधीयविशेष्यत्वेन शौचित्याविषयत्वं च सति यत्कालीन तद्विशेष्यक तत्सम्बन्धसंसर्गक तत्पदार्थप्रकारकबोधेच्छोच्चरितेन पदेन इत्या तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थवच्छिन्नत्वदेन इत्या तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशिष्टतत्पदार्थप्रकारकतत्पदप्रयोजकारित्वं भवति तत् तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशिष्टतत्पदार्थीनशाब्दबोधीय तद्विशेष्यतानिरूपिततत् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्कालीनतदिच्छाविषय तत्पदार्थवच्छिन्न तत्पदार्थीनशाब्दबोधीय तद्विशेष्यतानिरूपिततत् तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वेन शौचित्याविषयतत्पदार्थवत् भवति इत्यनुमान बोध्यम्। अत हेतुशरीरे तत्पदार्थे तत्संसर्गेण तत्पदार्थत्वरूपयोग्यतानिवेशे सिद्धसाधनं स्यात् अत, अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व योग्यत्वं निवेशितम्। हेतुशरीरे प्रथमसत्यन्तदले शौचित्यं,

गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत्, इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धेः, किं वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तत्सिद्धेः, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादित्याह,—

द्वितीयसत्यन्तदलेनाकाङ्क्षावत्त्वं, विशेष्यदलेन तात्पर्यवत्त्वम्, आसत्तिमत्त्वञ्च सूचितम्। घटेन जलमाहर इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं जलाहरणं घटकरणकं न वेत्यादिसंशयात् दर्शनात् घटो जलाहरणकरणं न वेत्यादिसंशयानुत्पत्तेः तादृशवाक्यस्य घटधर्मिकजलाहरणकरणत्वबोधेऽपि तात्पर्यं मन्तव्यमिति सूचनायैव परस्परं संसर्गवत् इत्युक्तम्। एवञ्च छिद्रे घटे जलाहरणकरणत्वरूपसाध्याभाववति विशेष्यदलसत्त्वात् द्वितीयसत्यन्तदलस्य च सत्त्वात् व्यभिचारवारणाय प्रथमसत्यन्तदलं जलाहरणं प्रति छिद्रेतरघटत्वेन करणत्वात् छिद्रघटे स्वरूपयोग्यत्वघटितजलाहरणकरणत्वस्याव्याघातात्। एवं पुरुषयोः क्रमेण राजसम्बन्धबोधतात्पर्येण प्रयुक्तस्य अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादिवाक्यस्य श्रवणानन्तरं राजसम्बन्धस्य पुत्रे अन्वयबोधानन्तरं पुरुषे राजसम्बन्धबोधे श्रोतुरिच्छा न जायते तेन वाक्यान्तरान्वयबोधस्य जननात् तथाच पुरुषे राजसम्बन्धान्वयबोधजनकस्वरूपयोग्यतासत्त्वात् निरुक्ततात्पर्यविषयत्वाच्च इतिपदाव्यवहितपुरुषपदस्मारितत्वात् श्रोतुरिच्छाविषयाकाङ्क्षाविषयराजसम्बन्धरूपसाध्यस्याभावात् व्यभिचारवारणाय हेतौ द्वितीयसत्यन्तदलं, पुत्रनिष्ठस्य राजसम्बन्धस्य बोधविषयत्वेनाकाङ्क्षितत्वात् पुरुषनिष्ठराजसम्बन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वात्। ईश्वरमानयेतिवदिष्यात् अवगतान्यथैकात् अवश्यमन्वयबोधानुदयस्यापत्त्यभिप्रायादेव इति सम्प्रति, तथापि कर्मत्वं तात्पर्यविषयत्वेऽश्वस्य साध्यत्वसम्बन्धाभावात् तात्पर्याघटितहेतुसत्त्वात् व्यभिचारवारणाय हेतौ तात्पर्यं विशेषितम्। गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोः अव्यवधानविरहेण तत्कालीननिरुक्ताकाङ्क्षाविषयत्वघटितसाध्यासिद्धेः व्यभिचारवारणाय तत्कालीनतादृशबोधजनकोच्चरितत्वेनेति पदविशेषणम्। कृत्वा कृतयोरेव पदार्थयोः परस्परमाकाङ्क्षा साध्यानुभवसिद्धतया कृत्वा आसत्तिनामाय हेतौ सन्निवेशः। एवञ्च अत्र मिश्रितानां आसत्तिसम्बन्धेन अन्यपदार्थान्वयप्रतीतिजनकरूपस्य सति साध्यत्वसम्बन्धस्य तदुपरागप्रकारतानिरूपितघटकताश्रयस्य तदनुसारपदार्थान्वयबोधविषयत्वेन तत्कालीन

अनेकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरवञ्चना॥ १२॥

अत्र पदार्थपञ्चकानुमाने संसृष्टा एवेति यदि संसर्गमात्रं साध्यते, सम्भावितसंसर्गका इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा, आद्ये पयसा सिञ्चतीत्यादावनैकान्तः, द्वितीये न संसर्गनिर्णयः, अन्वयप्रयोजकरूपवत्स्वरूपयोग्यताया हेतुविशेषणीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च। द्वितीये

धीविच्छाविषयत्वे च सति तत्कालीनकर्मत्वविशिष्टक्रियाधिकरणस्य सर्वस्य घटप्रकारकबोधेच्छा-प्रयुक्तघटत्वप्रकारकघटपदाव्यवहितानुपूर्वीमत्पदघटितत्वरूपनिश्चयहेतुमत्तावत्त्वात् यत्तत्पदघटित-वाक्यजन्यत्वात् कर्मत्व घटीयम् इति विशेषण साध्यसिद्धिरिति कल्पितम्। सामान्यव्याप्तिग्रहसम्भवात् एतानि पदानीति, तदाच यत्पदं तत्पदार्थान्वययोग्यतावदन्यपदार्थस्मारकपदान्यत्वं भवति तत्पदं तत्त्व [illegible] तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशेष्यकयोग्यबोधव्याप्यत्वं भवति तत्पदं तत्त्व हितत्व स्यात् तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशेष्यकयोग्यबोधव्याप्यत्वं भवति। ननु तात्पर्यबोधपूर्वकत्व-दार्थवत्तत्पदार्थबोधपूर्वकं भवतीति सामान्यव्याप्तिरिति भाव। नन्वेवं तत्पदार्थ सर्व-विषयेऽपि न तत्पदार्थतत्पदार्थसिद्धिरित्यत आह प्रामाण्यमिति प्रकृते पदार्थस्य सर्व-प्रमानुमिते, तद्विषयत्वेन तस्य पदार्थस्य सर्वप्रमात्वं च स संसर्गो विषय स एव विषयो यस्य तात्पर्यविषयत्वनियमादित्यर्थः।

परस्परसंसर्गवत्त्व, इत्यत्र किं परस्परं संसृष्टा एव इति नियमो तात्पर्यं परस्पर-संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा इति विकल्प मनसिकृत्य दैवेच्छासमाधानं दूषयति, मूले अनैकान्त इति, परिच्छेदे नियमे नियमेन संसर्गवत्त्वसाधने इति यावत्। तदपि संसर्गस्वरूप-योग्यतासाधने द्वितीये, संसर्गस्वरूपयोग्यत्वस्य संसर्गप्रयोजकरूपवत्त्व तत्र इदं यदा संसर्गस्वरूपयोग्यतासाधने इत्यर्थः, घटेन जलमाहर इत्यत्र विद्धितघटत्वा-विशिष्ट इत्यत्र अयमितरप्रदेशानन्त्यादिदोषः, घटेन जलमाहर इत्यत्र संसर्गस्वरूपानुमाने इत्यर्थः, अनैकान्त-विषयम्। टीकायाम् आद्य इति आद्ये नियमेन संसर्गवत्त्वानुमाने इत्यर्थः, इति वाक्यस्येव कदापि सिद्धौ न जात [illegible] इति भाव। [illegible] कथं तत्पुनरुक्तं तत्रास्मात् कल्पितस्य इति भाव। [illegible] "[illegible] पदार्थज्ञाने, परस्परस्य सदौ न जात [illegible]" इति। केचित् [illegible] इति [illegible] [illegible] यदा विषयत्वे [illegible] इति [illegible]

प्रयोगे आकाङ्क्षा । संसर्गा इति । आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा, घटमित्युक्ते आनय पश्येति, आनयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासादय । ननु योग्यताघटितासत्तिरेव हेतुरस्तु तत्राह योग्याऽसत्तिरवन्धना इति व्याप्तिशून्या अयमेति पुरोराज पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयोराजपद पुरुषपदयोर्व्यभिचारात् ॥ १३ ॥

वर्णयन्ति । तत्र मनोरमं लिङ्गं प्रति अप्रतिबद्धद्रव्यत्वव्याप्यत्वेन हेतुत्वात् करकादिस्थिरत्वे संसर्गप्रयोजकरूपस्वरूपयोग्यतादिघटितपाणुकहेतोरसत्त्वेन व्यभिचारासम्भवात् । द्वितीय इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वानुमान इत्यर्थः । न ,संसर्गनिर्णय इति तथाच स्वरूपयोग्यत्वमात्रनिर्णयेऽपि संसर्गानिर्णयात् वाक्यस्य संसर्गनिश्चायकत्वकल्पना सम्भव इति भाव । स्वरूपयोग्यत्वानुमाने दोषान्तरमाह अन्वयप्रयोजकेत्यादि, लिङ्गसाधनाय ति अनुमिते पूर्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानस्य नियतापेक्षणीयत्वादिति भाव । पदपञ्चकानुमाने दोषमाह द्वितीये प्रयोग इति पदपञ्चकानुमान इत्यर्थं । एतदुपलक्षणं पदार्थपञ्चकानुमानेऽपि हेतोराकाङ्क्षाघटिततया अयं दोषो द्रष्टव्य । सत्त्वेति विद्यमानतया न तु ज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः तथाच स्वरूपसत्या एव आकाङ्क्षाया शाब्दबोधहेतुत्वात् अनुमितौ च हेतुनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वात् आकाङ्क्षाया लिङ्गविधया हेतुत्वासम्भवेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यमिति भाव ननु योग्यताया आसत्तेश्च ज्ञानं शाब्दबोधोपयोगि अत योग्यताविशिष्टासत्तिरेव हेतुरस्तु किम् आकाङ्क्षया हेतुघटकत्वेनेत्याशङ्कते ननित्यादिना, अवन्धनति न बन्धन व्याप्तिरूप सम्बन्धो यस्या सा तथा इत्यर्थं । व्यभिचारादिति तथाच यत्र शाब्दबोधे वक्तृतात्पर्य्यं तत्र वाक्ये तत्पदार्थज्ञानपूर्वकत्व, शाब्दबोधे यस्य आकाङ्क्षा तत्र वक्तुरपि न तात्पर्य्यम् अनाकाङ्क्षिताभिधानप्रसङ्गात् एवञ्च राजपुरुषान्वये तात्पर्य्यविरहादेव तादृश पदार्थस्य ज्ञानपूर्वकत्वविरहेण व्यभिचार इति भाव । न च तात्पर्य्यज्ञानस्य हेतुत्वात् तात्पर्य्यसम्बन्धितयोग्यासत्तिमत्त्वेन हेतुना पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वं साधनीयम् इति न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति योग्यतादिविशेषणस्य निष्फलत्वेन हेतोर्व्यर्थविशेषणघटितत्वापत्ते, तात्पर्य्यं हि तत्पदाघटनात्पदार्थबोधेच्छयोच्चरितत्वं तच्च तत्पदार्थ

प्राभाकरास्तु वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् शब्दः प्रमाणं, लोके तु आप्तोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं, तथाचायं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञान-जन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया, उत्तरकालं वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषयत्वात् इत्यनुमानात्, साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः स्वसामर्थ्यात् शब्दात् पुनरन्वयधीरित्यनुवादको लौकिकः शब्दो न प्रमाणमिति प्राहुस्तदाह।

दात्पदार्थज्ञानपूर्वकत्वनियतमिति तच्छब्दार्थतात्पर्यकत्वस्य लिङ्गत्वे इतरवैयर्थ्यम्। वस्तुतस्तु
शब्दश्रवणानन्तरोत्पन्नज्ञानीयत्र शाब्दयामि न त्वनुमिनोमीत्यादिप्रत्ययसिद्धानुमितित्वविरुद्ध-
शाब्दत्वजातिरप्रत्युतगमकत्वेन तादृशविजातीयप्रमाकरणतया शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व-
मिति॥ ११॥

शब्दमात्रस्य अनुमानेन गतार्थत्वम् इति वैशेषिकमतं निरस्य लौकिकशब्दमात्रस्य
अनुवादकत्वेन न प्रमाणत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य निरस्यति प्राभाकरास्त्वित्यादिना।
अपौरुषेयतया अपौरुषेयत्वनिश्चयेन, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति तथाच वेदे अपौरुषे-
यत्वनिश्चयदशायां पौरुषेयत्वनिश्चयरूपवक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति भावः।
न च तेषां मते शब्दमात्रस्य नित्यत्वात् कथं लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयत्वमिति वाच्यम्।
शब्दस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य आनुपूर्वीविशिष्टत्वरूपाया रचनायाः पौरुषेयत्वात्
वेदे न तत्सम्भवात्, आनुपूर्व्या नित्यत्वात् तत्र नित्यत्वम् इति तेषाम् अभिमानात्।
अपेक्षितमिति कारणतयेत्यादि, तथाचायमित्यादि। न च सामान्यतो वाक्यार्थत्वस्य-
व्यापकतया वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थसिद्धावपि घटमितिवाक्यात् न कर्मत्वं घटीय-
मित्यादिज्ञानसिद्धिः येन घटमितिवाक्यस्य अगृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यं भवेत् इति
वाच्यम्। उक्तानुमानस्य विशेषानुमाने तात्पर्यात्। अनुमानञ्च घटमितिवाक्य-
वक्ता घटवृत्तिकर्मत्वयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकज्ञानजन्यघट-
मितिवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यादिरूपः, भ्रमादीत्यादिपदात् करणापाटवप्रतारणादिपरि-
ग्रहः। आप्त प्रतारकादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमाद्यजन्येति वाक्यविशेषणं, गुर्वादौ।

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दादाप्तोक्तस्थलेऽपि प्रागर्थनिर्णये लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं, व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विलम्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य समये व्यतिरेके च शाब्दज्ञानानुत्पत्त्या निर्णयो हेतुर्वाच्य, आप्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति वाक्यार्थधी प्रथमतोऽनुमानादेव वाच्या इत्यत आह, –

व्यभिचारवारणाय घटप्रकारककर्मत्वज्ञानजन्येति विशेषणम् । न च घटमितिवाक्यस्य घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकज्ञानजन्यत्वाभिप्रायहेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । बुबोधयिषया वाक्यप्रयोग प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया बुबोधयिषाप्रयुक्तघटमितिवाक्यस्य वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् । वक्तृज्ञानजन्यत्वं हेतुघटकमिति विषयतासम्बन्धेन वक्तृज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः, यत्र वाक्यार्थसिद्धिरिष्यते तेनान्वय । परम्परया वाक्यार्थसिद्धिका सामान्य वाक्यार्थ सिद्धिमाह एते पदार्था इति तथाविधप्रयोग कर्मत्व घटसंसृष्टं वक्तृयथार्थघटज्ञान विषयत्वादिति । वक्तृप्रमाजन्यत्वादिति वैदिकशब्दस्थलस्य प्रकारकत्वापक्षकत्वादित्यर्थः । अनुमानं गृहीतव्याप्तीत्यर्थ, न प्रमाणमिति तेषां मते अगृहीतव्याप्तिकत्वात् प्रमाणान्तरत्व त्वादिति भाव । मूले निर्णीतशक्तेरित्यादि निर्णीतशक्तेः निर्णीतयोग्यताकाङ्क्षादिमत्त्व गृहीतव्याप्तिकत्वम् । प्रागेव अनुमानात् पूर्वमेव निर्णये शाब्दज्ञाननिर्णये, अनुमानिता शाब्दी तादृश्येव स्वाहं न लभेतयोग्यावाक्यमिति इति वैदिकशब्दस्थल इव लौकिकशब्द स्थलेऽपि ज्ञानाभावेन न आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्व येन वक्तृयथार्थज्ञानानुमानमपेक्षणीय मवेदिति भाव ॥ १४ ॥

यत्र समये व्यतिरेकनिश्चये च शाब्दज्ञानं तन्निश्चयत्वं कारणम् इति नियममभि प्रेत्य आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वं प्रामाकर पुन प्रकृते अन्वितान्विता निर्णयो हेतुरिति, तथाच अनाप्तोक्तत्वनिश्चयाभावस्य हेतुत्वकल्पनमपेत्य आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥१५॥

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वे मानाभावः, बाधकप्रमाविरहरूप-योग्यताज्ञानविलम्बादेवायोग्येऽन्वयधीविलम्बसम्भवात्, अन्यथा वेदेऽपि अपौरुषेयत्वधीर्हेतुरस्तु. तथाच तत्रापि अमी वैदिका अर्था अन्विताः परस्परं संसृष्टाः व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तत् अनुवादकत्वं वेदस्यापि न कुतः।

हेतुत्वे लाघवमिति भावः। इत्यत्राह इत्यत्र प्रतिबन्धिमाहेत्यर्थं। व्यस्तपुंदूषणेति व्यस्ता निरस्ताः पुंदूषणानि भ्रमप्रमादादिरूपपुरुषदोषाणाम् आशङ्का येषु तैरित्यर्थः। आप्तोक्तत्वनिश्चयहेतुत्वस्य अप्रमाणत्वे प्रतिबन्ध्या निरासात् अथवादादौ आप्तोक्तत्वनिश्चय-हेतुताया प्रमाणाभावं दर्शयति आप्तोक्तत्वनिश्चयस्येति। ननु नाप्तोक्तत्वनिश्चये कथं न शाब्दबोध इत्यत आह बाधकप्रमाविरहेति, अयोग्ये अनाप्तोक्तत्वग्रहे, तथाच यत्र अनाप्तो-क्तत्वग्रह, तत्र न बाधकप्रमाविरहः अपि तु बाधकनिश्चयात्मकप्रमैव सुतरां तत्र बाधक-प्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादेव अन्वयधीविलम्ब इति भावः। अन्यथा आप्तोक्त-त्वग्रहस्य लौकिकवाक्यार्थबोधहेतुत्वे, वेदेऽपीति अपौरुषेयत्वधीरिति नित्यत्वेन दोषवत्-पुरुषाप्रणीतत्वधीरित्यर्थः, मीमांसकमते शब्दमात्रस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यानुपूर्वी न नित्या वैदानुपूर्वी च नित्येति वेदस्य नित्यत्वमन्यवाक्यस्यानित्यत्वमिति भावः। तथाचेति दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वनिश्चयस्य हेतुतया 'अपौरुषेयत्वे' चेत्यर्थः। अनुवादकत्वमिति मूलस्य-तत्पदस्य विवरणम्। न च लौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतु-तया यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्य वाक्यार्थगर्भतया लौकिकवाक्यस्य अनुवादकत्वं स्यात् वैदिकवाक्ये दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेऽपि, तस्य वाक्यार्थागर्भिततया शाब्द-बोधात् पूर्वं वाक्यार्थज्ञानस्यानावश्यकत्वात् कथं वेदस्य अनुवादकत्वमिति वाच्यम्। वेदस्य नित्यत्वेऽपि अध्यापकपरम्परायाः अध्यापकपरम्परोच्चरितत्वग्रहस्य लोकस्यानुव्याख्यया वेदार्थ-बोध इति वेदेऽपि यथार्थवाक्यार्थधीमत्पुरुषोच्चरितत्वग्रहस्य प्रामाण्यानुरोधेन मानाभावेन बोधहेतुत्वात् वेदस्याप्यनुवादकत्वापत्तेः। यदि च वेदस्य प्रामाण्यानुरोधेन मानाभावेन च वेदस्थले यथार्थवाक्यार्थधीमत्पुरुषोच्चरितत्वग्रहो न हेतुस्तदा लोकेऽपि मानाभावात्

यत्तु पदं न करणं किन्तु पदार्थं एव अतएवं पदार्थकारणक वाक्यार्थज्ञानात् कविकाव्यादिकं द्वारमित्यत्र द्वारोपस्थितावपि पदार्थं निराकाङ्क्षाविरहेणान्वयाबोध शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात्। अतएव पदानामवच्छेदकत्वं पदजन्योपस्थितिं विना पदार्थान्वयाबोधात्। तदुक्तम् प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि। पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्॥ अभिधातृत्वात् पदार्थावस्थापकत्वात् इति गुरुमतमपास्तं पदानामित्यत्र आप्तानामिति प्रक्षेपेणापि आप्तोक्तत्वस्यावच्छेदकत्वा

यथार्थवाक्यार्थधीजन्यत्वरूपो न शाब्दबोधहेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि प्रमाणम्। न च वाक्यार्थ यथार्थ च घटितत्वरूपताप्यर्थस्य शाब्दबोधहेतुस्तथा तात्पर्यघटकवाक्यार्थज्ञानस्य पूर्व सिद्धत्वात् शब्दस्यानुवादकत्वमिति वाच्यम्। तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशेष्यकबोधेच्छोच्चरितत्वमेव तात्पर्यं न तु तत्पदार्थयथार्थस्य विषयकबोधेच्छोच्चरितत्वम् इति तात्पर्य्य घटक वाक्यार्थ विषयकत्वाभावात्।

पदार्थस्य अन्वयबोधकरणतायामिति मतम् मतमुत्थाप्य निरस्यति यत्त्विति अत एवेति पदार्थस्य करणत्वादेवेत्यर्थः कविकाव्यादिकमिति, तथाच कथम् अपूर्ववाक्यार्थम् अनुभूयत इत्यत आह पदार्थानामेव वाक्यार्थज्ञानम् असन्निकृष्टविषयकत्वात् न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञानापूर्वकत्वात् नानुमितिः शब्दाभावे न शाब्दबोधः परन्तु अन्वयबोध एव तात्पर्यबोध विनाकाङ्क्षादिमत्ता पदार्था एव हेतव न तु पदानि इति न शब्दः प्रमाणान्तरमिति भावः कथित् पदार्थोपस्थितेः पदस्यापेक्षणेऽपि पदार्थोपस्थित्या पदस्यान्यथासिद्ध कथमन्यथा अतदन्वयज्ञानात् चैत्रादिपदप्रयोगात् चाक्षुषोप शब्दश्रवणात् शब्दं विनापि न बोधो भवतीति चौकन्यायेति नतु पदस्यान्वयबोधकत्वं यत द्वारमित्यत्र तत्र पिधानपदोपस्थितिं विना कथं नान्वयबोध इत्यत आह द्वारमित्यत्रापि पिधानपदार्थोपस्थितावपीत्यर्थः पदार्थ निराकाङ्क्षाविरहेणेति तथाच शब्दोपस्थितपदार्थानामेवान्वयबोधो न तु प्रकारान्तरोपस्थित पदार्थेन इति नियम इति भावः। नियमे प्रमाणमाह शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति शाब्दी शब्दघटिता, तथाच अन्वयबोधसामग्र्यां प्रायशः पदार्थस्य पदार्थोपस्थितेः कारणं,

पातात् तथाचावश्यस्वीकार्यपदार्थोपस्थितौ पदमन्यथासिद्धं न कारणमिति, तन्न, पदार्थानामतीतादिरूपतया अकारणत्वात् पदज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारतया अकारणत्वात् पदज्ञानस्यैव कारणत्वात् पदार्थस्मृतिर्व्यापारत्वात्, कविकाव्यादिस्थले च मानसज्ञाने हेतुरिति ॥ १३ ॥

पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यनन्तरान्वयबोध पदस्मारितयोः पदार्थयोः निराकाङ्क्षा च तात्पर्य ज्ञानस्य हेतु. पदज्ञानजन्यार्थोपस्थित्यनन्तरान्वयबोध पदार्थयोर्निराकाङ्क्षादपि आकाङ्क्षा हेतुर्वं च तात्पर्यज्ञानमपीति प्रथवसितम्, मन्मतानुसारी गुरुणोक्तमेव निरसितुमाह यत इति कविकाव्यस्थले व्यभिचारेण एतस्य हेतुत्वासम्भवादित्यत पदानामवश्य इकाव्य मिति पदानां कारणत्वमित्यर्थः । एतस्य कारणत्व युक्तिमाह पदजन्योपस्थिति विनैवेति पदानां कारणत्वे मात्रा न तोऽन्वयबोधानुत्पत्तिरिति लिङ्गत्वाभ्युपगमात् न समानुपपत्तिः । पदस्य कारणत्वे आवश्यकत्वादाह तदुक्तमिति प्रामाण्यादिति प्रथमोपस्थितत्वात् इत्यर्थः नतु प्रथमोपस्थितत्व मात्र यदि कारणतासाधकं तदा प्रथमोपस्थितमन्यदुदासीनमपि कारणं स्यादित्यत आह अभिप्रायोदिति इत्यस्य विवरणं पदार्थोपस्थापकत्वात् पदार्थोपस्थापकत्वेन पदस्य अन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वात्कत्वादित्यर्थः तात्पर्यबाधमपि पदस्यावश्यकत्वमाह ता शक्ति शाब्द तात्पर्याविषयापीति तात्पर्यकस्य शाब्दधीहेतुत्वोपपादयोत्यर्थः पदानामेवैतत्कारणत्वं पदार्थस्य शाब्द बोधोपस्थितौ शक्ति शाब्दबोधकारणत्वमिति यावत पदानामित्यत इति गुरुमतमिदनोक्त बोधकारणत्वखण्डनम् । गुरुमते दूषणान्तरमाह पदानामपि प्रत्येकं इति योजना कारणत्व स्थाने प्रत्येकमपीति अपि निश्चयमि आप्तानामपि प्राधान्यादिति यदि पदानाम् छन्दस्त्वाभावादिति आप्तस्य कारणत्वाभावादित्यर्थः तथान्यात् तेषाम् अन्वयबोधकारणत्वं स्यादिति अन्वयबोध करणत्वं तदा आप्तानामेव तथान्यात् तेषाम् आनीतपदज्ञानस्य पदार्थोप स्थापनम् । आप्तस्य पदोच्चारयितृत्वेन पदादपि प्राधान्यम् तात्पर्यघटकतयापि आप्त स्थापकतया अभिप्रायत्वम् आप्तवक्तृतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया तात्पर्यबोधे तदा पदानां स्थापकत्वम् । तथा च यथा आप्तानां पदोच्चारणमात्र हेतुत्वं तात्पर्यबोधे तदा पदार्थोपस्थितिमात्र हेतुत्वं आन्वयबोध आकाङ्क्षादिविशिष्टपदाना एव अन्वयबोधका रणत्वम् । ननु पदानामिव आप्तस्यापि कारणत्वमित्याशङ्क्य आह तथापि, अतएव इति भावः ।

नन्वशब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं, स एव बाधकोऽस्तु तथाहि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते॥" इति गीतां पठन्ति। प्रकृतेर्बुद्धितत्त्वस्य गुणैः सत्त्वादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि मोहादहं कर्त्तेति चेतनो मन्यते, तेनाभिमानिकं कर्त्तृत्वं न पारमार्थिकं, न च सर्वज्ञस्याभिमानः विशेषदर्शनात्, कर्त्तेति क्वचिदिति न षष्ठी इत्यत आह,—

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

अयं हि सर्वकर्त्तृत्वाभावावेदकः शब्दः अनाप्तोक्तश्चेन्न प्रमाणं,

---

अनौकार्य्येति तथाच पदार्थोपस्थित्यर्थमेव पदस्यापेक्षणीयत्वेन पदार्थोपस्थितिरेव हेतुरस्तु अन्यथासिद्धिरिति भावः। अत एव दूषयति तन्नेति, मानसज्ञानमिति अलौकिकमानसप्रत्यक्षमित्यर्थः, तथाच कविकाव्यानुरोधेन सौकर्य्यमानस्य प्रत्यक्षत्वेनैवोपपत्तौ तत्र वैजात्यान्तरकल्पने मानाभाव शाब्दत्वाभावेऽप्यनुभवसिद्धज्ञानं प्रति पदज्ञानस्य कारणता अन्वय-व्यतिरेकसिद्धेति भावः॥१५॥

नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादिना, मोहादिति बुद्धितत्त्वेन सह आत्मनोऽभेदाग्रहादित्यर्थः, आभिमानिकं कर्तृत्वमिति भेदाग्रहनिमित्तकं कर्तृत्वमित्यर्थः, चेतनस्येति शेषः। न पारमार्थिकमिति तथाच चेतनस्यात्मनो निर्विकारतया कृतिरूपपरिणामासम्भवात् पारमार्थिककर्तृत्वस्याभाव इति भावः। ननु आभिमानिककर्तृत्वेन ईश्वरस्यापि सर्वज्ञत्वेन ईश्वरसिद्धिरप्रत्यूहैवेत्यत आह न च सर्वज्ञस्येति, सर्वज्ञस्य अभिमानाभावे हेतुमाह विशेषदर्शनादिति बुद्धिचेतनयोर्भेदग्रहादित्यर्थः, तथाच सर्वज्ञत्वेन जगत्कर्तृत्वेन च नेश्वरसिद्धिरिति भावः। ननु कर्त्तेति क्रियायोगे कर्माणि इत्यत्र कथं न कर्मणि षष्ठी इत्यत आह न षष्ठीति, तथाच आख्यातादिक्रियायोगे षष्ठीविधानात् तदभावस्य आदिपदेन षष्ठीति भावः। अनाप्तोक्तिरित्यस्य विशेष्यं पूरयति अयं हीति, शब्द इति अनाप्ते विप्रलम्भादिदोषाक्रान्ते शब्द इत्यर्थः, मूले नादृष्टे इत्यादि अदृष्टे सकलार्थज्ञानविरहवति क्वचित् पुरुषविशेषे पुंसि न आप्तता यथार्थवाक्यप्रयोक्तृत्वम्

इन्द्रियासीकर्षेऽप्येतदर्थगोचरज्ञानवत्तो नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्व-यायभावात्, आगमस्य च नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारी-नित्यः सर्वज्ञः सिद्ध्यति ॥ १६ ॥

नन्वसत्त्वबोधकागमानां का गतिस्तत्राह,—

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।
निरञ्जनावबोधार्थं न च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

असदेवागमोऽनासत्त्वमात्रपर एव, सत्त्वस्यापि बहुशः "मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यादिभिः प्रतिपादनात् द्वयोश्च न मुख्यार्थत्वं विरोधात्, विनिगमकचिन्तायां विशेषगुणशून्यात्मस्वरूपस्य ध्येयत्वतात्पर्य-

---

वाक्यार्थज्ञानवत्त्वरूपतया, मूले यद्दृश्यदृष्टाविव्यस्य तद्वाक्यवत्त्वादित्यादि, अदृश्यदृष्टौ अदृश्यस्य अतीन्द्रियस्य तादृशवाक्यार्थस्य दृष्टौ ज्ञाने स्वीकृतायामिति शेष, सर्वत्र तद्वाक्यवक्ता सर्वज्ञ, तथाच सर्वदेशवत्त्व न तादृशवाक्यस्य बाधकत्वम् इति भाव । इममेवार्थमाह टीकायाम् एतदर्थेत्यादिना । ननु तथापि कथं नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वसिद्धि इत्यत आह इन्द्रियाद्यभावादिति तथाच इन्द्रियादिजन्यं ज्ञानम् इन्द्रियसन्निकर्षादिनियन्त्रित विषयकम् भगवतस्तु इन्द्रियाद्यभावात् तज्ज्ञानं सुतरां नित्यं विनाशकाभावात् सर्वविषयकञ्चेति नित्यसर्वज्ञत्वेनेश्वरसिद्धिरिति भाव । ननु तद्वाक्यस्य नित्यत्वेन कथं तद्वक्तृतया ईश्वरसिद्धिरित्यत आह मूले स च नित्यागम इति, एकजातीयाक्य नित्यागम निरस्तेदकदेश भत एव प्रमाणम् इति न चेदयं, अत हेतु पूरयति आगमस्य चेत्यादि, प्रागिति द्वितीयस्तवके इत्यर्थ ॥ १६ ॥

असत्त्वबोधकागमानामिति अकर्तृत्वबोधकागमानामित्यर्थ । मूले न चासाविति असौ आगम क्वचित् असत्त्वमात्रपरे अकर्तृत्वमात्रपर इति यावत्, न एकान्त न नियत न तात्पर्यविषय इति यावत् क्वचिदित्यस्य विवरण टीकायाम् असत्त्वमात्रपर एवेति । मूले सत्त्वस्यापि कर्तृत्वस्यापि प्रवेदनात् प्रतिपादनादित्यर्थ । ननु तर्हि तादृशागमस्य किं तात्पर्यमित्यत आह, मूले निरञ्जनेत्यादि, सन्नपि आपाततः असत्त्वबोधकत्वेन प्रतीयमानम् विषयतोऽपि क्वचिदागम निरञ्जनबोधार्थं आत्मनो योऽनिरञ्जनत्व विशेषगुणशून्यत्व

कर्त्तृ बाधकश्रुतीना साधकश्रुतीनाञ्च कार्य्य कारणभावादितर्क मूलकानुमानसाचिव्येन मुख्यार्थकत्वात् ॥ १७ ॥

ननु यद्यसौ सर्वज्ञः स्यात् अनुपदिश्यापि प्रवर्त्तयेदित्युपदेशानुपपत्तिरेवास्तु ईश्वर बाधिका, न ह्ययमनुपदिश्य स्वयं प्रवर्त्तयितुं न जानाति सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः, अर्थापत्तिश्च मानान्तरं तत्राह,—

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।
तदभावात् प्रवृत्तिर्नो कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

प्रमाणेऽसति न प्रमा प्रमाणरूपहेत्वभावे फलाभावात् प्रमाविरहात् प्रमाविरहे च न प्रवृत्तिः कारणाभावात् प्रमाकारण

[illegible] ॥ १७ ॥

[illegible]

ज्योतिष्टोमेनेत्यादिविधिरेव इति नोपदेशव्यर्थता, अन्यथा कर्म-
वादेऽप्ययं विधिः, अदृष्टादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः वेदस्यानर्थक्यापत्तिः ।
न चार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तदेवाह,—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥ १९ ॥

— अथमीदृ सर्वत्र इति भाव । नन्वनुपपत्ते कथं साधकत्वमित्यत आह अर्थापत्तिप मूले प्रमाण
मानान्तरमिति तथाच अनुपपत्तिज्ञानस्यार्थापत्तिरूपमानत्वादिति भाव । अविरुद्धमिति न प्रमा चेद्
इति प्रमात्वे प्रवृत्तिकारणेष्टसाधनत्वादिप्रमाकरणं शब्दं अमति अत्र हेतुमाह
साधनत्वादिप्रमा, अतीन्द्रियत्वादि प्रमाणान्तरानुपस्थितेरिति भाव । टीकायां न प्रवृत्ति
हेत्वभाव इति कारणाभावस्य कार्याभावनियामकत्वादिति भाव । उपदेशं विना प्रवर्तनम्
इति न यागादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः, नोपदेशव्यर्थतेति तथाच उपदेशं विना । अन्यथेति उपदेशाभावे
अप्यादिप्रवृत्तिकतया, न तदज्ञाने सार्वज्ञ्यहानिरिति भाव । कर्म
प्रतिनियमश्च इत्यर्थ, कर्मवादेऽपि कर्मजन्यादृष्टादेव जगदुत्पत्तेः न त्वीश्वरादिति कर्म
मीमांसकमतेऽपि, कारिकायाम् अद विधिरिति इदं तुल्यमित्यर्थः, एतदेव व्याचष्टे टीकायाम्
अदृष्टादेवेति, वेदस्यानर्थक्यापत्तिरिति तथाच उपदेशं विनापि यत्र अदृष्टं नास्ति तत्र
प्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वथा अदृष्टमेव कारणमिति महाजनपरम्परायां वेदोपदेशस्य विफलत्वेन
वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्ग इति भाव ॥ १८ ॥

ज्योतिः शास्त्रात् देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्ञातवत प्रत्यक्षेण जीवितं देवदत्तस्य गृहासत्त्व
ज्ञातवत शतवर्षजीविनो देवदत्तस्य बहिः सत्त्वं विना गृहासत्त्वं नोपपद्यते इत्यनुपपत्तिज्ञानजन्या-
पत्तिमप्रमाणेन देवदत्तस्य बहिः सत्त्वज्ञानं भवति तदेव अर्थापत्तिकर्णम् इति केवल-मीमांसका
मन्यन्ते तन्मतं दूषयति, न चेत्यादि अत्र अर्थापत्तिशब्दवाच्य ज्ञानम् अनुमितिभिन्नं न वेति
विप्रतिपत्तिः, प्रमाणे च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान व्यतिरेकव्याप्तिविषयकानुमिति
भिन्नप्रमितिकरणं न वेति विप्रतिपत्तिः, व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्याविषुदि, व्याप्ति
ज्ञानानुपपत्त्यवसायस्य च आरम्भाय, व्यतिरेकव्याप्तिविषयकेति अनुमितिभिन्नप्रमितिविशेषणम् ।

जीवी देवदत्तो गेहे नास्तीति प्रमाणान्तरं बहिरस्तीति धीरु-
दाहरणं तत्रानियमव्याप्यस्य नानुमानानुपपत्तिः, अनियतस्या-
व्यापकत्वेनापादकत्वे, व्यापकत्वनिश्चयेन व्याप्यस्यैव व्यतिरेकात्
ताद्रूप्यानुपपत्तिप्रमाणे व्यतिरेकव्याप्तिसिद्धेश्च। यदपि क्वचिदस्ति
गेहे नास्तीतिप्रमाणान्तरं विरोधप्रमाणे विरोधाय गेहान्यविषयता
क्वचिदस्तीत्यर्थापत्तिरिति तदपि न न हि वास्तवीमानयो

[illegible]

[illegible]

विरोधः, तथा सत्येकं मानं भज्येत, विरोधज्ञानस्य तु विषयभेद व्यवस्थापकत्वमनुमानविधयैव, तथाहि विरोधोभिन्नविषयकः एक-विषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति, अन्यथा धूमोऽप्यनुप-पद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात्, अर्वाग्भागावच्छेदेन वह्न्यनुपलम्भः धूमश्च वह्निसाधनमिति विरोधे-ऽपरभागावच्छेदेन वह्निव्यवस्थापनमप्यर्थापत्तेरेव स्यात्, अनुमाना-

---

विरोधोपपादिका विरोधाविरोधयोर्व्याप्यव्यापकभावविरहात् अनुमानं न सम्भवतीति अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वम् इति केषाञ्चित् मतमुत्थाप्य दूषयति तदपीति, ज्ञानान्तरमिति देवदत्तः क्वचिदस्ति गेहे नास्ति इति ज्ञानद्वयोरनन्तरमित्यर्थः, विरोधज्ञान इति नास्तीति गेह, विरोधज्ञानं च क्वचिदस्तीतिज्ञानम् एकधर्म्यवच्छिन्नं ... सविषय भेद, तदेव अर्थापत्तिरूप प्रमाण, गृहास्तित्वविरोधिगृहास्तित्वाभावविषयकज्ञानवदिति ज्ञान, तदेव अविरोधोपपादक भवति, तत्र क्वचिदस्तीतिज्ञानस्य गृहातिरिक्तास्तित्वविषयकत्वकल्पनया अविरोधोपपादक भवति, अविरोधाय अविरुद्धविषयकत्वाय, गेहान्यविषयत्वेत्यादि, क्वचिदस्तीत्यस्य क्वचिदस्तीति ज्ञानस्य गेहान्यविषयता गृहातिरिक्तास्तित्वविषयकत्वम्, अर्थापत्ति अर्थापत्तिप्रयोज्यमित्यर्थः । मतं दूषयति तदपीति, न हीत्यादि तादृशौ क्वचिदस्तीति गेहेनास्तीतिज्ञानयो न वास्तवो विरोध न वस्तुतया विरुद्धविषयकत्व, तथा सतीति वास्तवविरोधे सतीत्यर्थः, अन्यतर भज्येत, तथाच समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया एकधर्मिणि गृहास्तित्व ज्ञान गृहास्तित्वाभावज्ञानयो मिथोविरोधित्वासम्भव इति भाव । ननु विरोधज्ञानस्य विषयभेदव्यवस्थापकत्वमवाद कथं सङ्गच्छते इत्यत आह विरोधज्ञानस्येति, एकधर्म्य वच्छिन्नं ... विरोधिज्ञानस्य ... इत्यर्थः, विषयभेदस्य व्यवस्थापकत्वे विरोधिज्ञानप्रतिबध्यज्ञानविषयविषयकत्वप्रतिपादकत्वे, विरोध इति देवदत्तो गेहे नास्तीति प्रमाकालीनं देवदत्त क्वचिदस्तीति यथार्थज्ञानमित्यर्थः भिन्नविषयक इति देवदत्तधर्मिक गृहान्यवृत्तित्वप्रकारक इत्यर्थः, एकविषयतायामिति एकधर्म्यवच्छिन्नं ... देवदत्तधर्मिक गृहवृत्तित्वप्रकारकत्वसमानाधिकरणसम्बन्धेन देवदत्तोगृहे नास्तीतिप्रमाविषये देवदत्तधर्मिकगृहवृत्तित्वप्रकारकत्वसमानाधि इत्यर्थः, ... प्रमाणत्वम् अर्थापत्तिज्ञाने प्रसिद्धम् । विरुद्धत्वे सतीति एकधर्म्य ... देवदत्तो गेहे नास्तीति ... वच्छिन्नं ज्ञानेति

भावेऽपि च व्याप्तिग्राहकमानस्य वह्निसाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनुमान-विलोपः स्यादिति ॥ १८ ॥

अनुपलब्धिरपि नेश्वरं बाधिकेति योग्यादृष्टिरित्यादिनोक्तम्, वस्तुतोऽनुपलब्धिर्मानान्तरमेव नेत्याह,—

[illegible]

विशेष्यत्वे सतीत्यर्थः, एकविषयताशालित्वञ्च अभ्यर्थः, प्रयोज्यत्व, तच्च विरुद्धत्वपदार्थ-घटकापरयामन्तर, तथाच निरुक्तैकविषयत्वरूपापादकाधीन-निरुक्तविरुद्धत्वरूपापाद्यकापत्ति-विशेष्यत्वे सतीति समुदितार्थः। आपत्तिश्च देवदत्तो गृहे नास्तीतिप्रमासमान-कालीनं देवदत्तः क्वचिदस्तीति यथार्थज्ञानं यदि देवदत्तो गृहे नास्तीतिप्रमासमानकालीन-देवदत्तधर्मिकगृहेतरत्तित्वप्रकारकप्रमा स्यात् तदा एकक्षणावच्छिन्नकालसत्त्वसम्बन्धेन देवदत्तो गृहे नास्तीतिविरोधिप्रमा स्यादित्येवंरूपा। आपत्तौ बाधस्यानुकूलत्वात् तात्पर्य-विरोधाभावे तात्पर्यमिति भावः। विरुद्धादिति किञ्चिद्देशवृत्तित्वप्रकारकदेवदत्त-विशेष्यकप्रमात्वादित्यर्थः। प्रसिद्धे बाध्यधी सत्त्व इत्यत्र बाधकस्य अन्यथानामनेकान्त-त्वात्, अत आह अन्यथेति विरोधज्ञानस्य अर्थापत्तिविषया विषयभेदव्यवस्थापकत्व इत्यर्थः, मूले प्रसिद्धे इति सर्वानुभवसिद्धेऽप्यनुमान इत्यर्थः, असौ अर्थापत्तिप्रमाणभेदः, सम-मुच्ययुक्त्या प्रसक्त इत्यर्थः। तथाच अनुमानजन्यफलस्य अर्थापत्तिप्रमाणेन सिद्धिसम्भवे अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं भज्येत इति भावः। ईदृशमेवार्थं विवृणोति टीकायां धूमो-ऽस्तीति। विरोधस्यार्थापत्तित्वे प्रतिबन्धिमाह पर्वतोऽग्निमानित्यवच्छेदेनेति, तथाच अर्थाप-त्त्यानवच्छेदेन वह्नेरनुपपत्ति वह्न्यभावग्राहकमान, धूमस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वेनग्राहकमान वह्निग्राहकमानम् इति प्रमाणयोर्विरोधपक्षे तत एवाप्यभावच्छेदेन वह्निज्ञापन स्यात् इत्यर्थापत्तिरनुमानविलोपिका स्यादिति भावः। एवञ्च सर्वजनसिद्धानुमानेनैवोपपत्ती नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति फलितार्थः। यदि सामान्यसामग्री एकविशिष्टबाध्यवृद्धि-मनुसामग्रीत्वे वा अपरविशेषविषयकमेकज्ञानं जनयति न तु सामग्र्योः विरोध इति नानुमान-वैयर्थ्यं, तदा क्वचिदस्ति गृहे नास्तीत्यनापि सामान्यसामग्रा गृहान्यवृत्तित्वविषयकमेकज्ञानमेव मानं जनयितव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

मूले प्रतिपत्तेरिति योग्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्याभावप्रतीतेरित्यर्थः, इन्द्रियकरणक-त्वस्य साध्यत्वं प्रकरणप्राप्तम्, अत्र हेतुः, अभावप्रतीत्य, प्रयोगश्च योग्यानुपलब्धिजन्याभाव-प्रतीतिः इन्द्रियकरणकाः अभावप्रतीतित्वात् घटप्रत्यक्षवत् इति, तथाच लाघवप्रतिपत्तिः;

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्याननुपक्षयात्।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

यत्राज्ञातानुपलब्धिः कारणं तत्र प्रत्यक्ष, ज्ञातानुपलब्धिजन्या भावज्ञानस्यानुमानत्वात्। जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात्, अपरोक्षत्वस्य ज्ञानकरणकाजन्यत्वं, घटादिप्रत्यक्ष इव घटाभावाध्यक्षेऽपीन्द्रियस्यान्यथानुपक्षीणत्वात् करणत्वं अधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि

[illegible] न तु प्रत्यक्षभिन्नविजातीयप्रमितिरूपत्वम्। न च अमते योग्यानुपलब्धि[illegible]स्यैव करणत्वेऽपि सह [illegible]भावप्रतियोग्यसिद्धा पक्षासिद्धिरिति वाच्यम्। नतु तार्किकमतेऽपि [illegible] करणत्वस्य अमतेऽपि स्वीकारात् करणत्व एव विवादात्। तथाच अनुपलब्धेर्लिङ्गविधया [illegible] नानुमितित्वम् इत्यत आह टीकायां यत्रेत्यादि। अज्ञातानुपलब्धिजन्याभावप्रतीतेरनुमितित्वाभावाः करणत्वे ज्ञातत्वस्याविषयीभूतया [illegible] ज्ञानेनोपयोगिनी इति तस्याप्रतीतेरिति भावः। न च अभावप्रतीतौ अनुपलब्धि [illegible] तथा सति अनुपलब्धेः [illegible] अनुमितित्वं सुप्रतीतीति वाच्यम्। [illegible] ज्ञातेऽपि ज्ञानानुपलब्धेः [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियजन्यत्वमाधकम् इन्द्रियजन्यत्वस्यैव [illegible] [illegible] ज्ञानकरणकाजन्यत्वमिति [illegible] अपरोक्षत्वेति ज्ञानकरणकाजन्यत्वमिति [illegible] [illegible] [illegible] न व्यभिचारः। ननु [illegible] इन्द्रियस्यानुपक्षयादिति, टीकायाम् [illegible] इन्द्रियस्य कथं करणत्वमित्यत आह मूल इन्द्रियस्यानुपक्षयादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] पर्यवसितार्थः, [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] इति। न च ज्ञानमात्रे [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

शब्दादिग्रहस्य वायौ रूपाभावस्य च ग्रहात् अधिकरणग्रहेऽप्यनु पलम्भात् प्रमातकरणजन्यज्ञानत्वेन इन्द्रियजन्यत्वानुमानाच्च। भावविशेषाच्चेतसः मनसः, अस्मदादिवाह्यानुभवस्य भावभूतकरण सचिवमनोजन्यत्वनियमात् नानुपलब्धिः करणं किन्त्विन्द्रिय मेवेति॥ २०॥

न्द्रियकत्वात् तादृशस्य इति मूलमित्यर्थः । ननु अभावप्रत्यक्षस्य क्वचि दनिन्द्रियकत्वेन धर्मिग्रहणाभावेऽपि धर्मिप्रत्यक्ष अयमिन्द्रियसन्निकर्षजन्य त्वमपि वाच्यं तथाच अन्यत्र इन्द्रियस्य अनन्यथासिद्धत्वेऽपि अधिकरणग्रहणार्थमिन्द्रियस्या पेक्षणेऽपि अधिकरणग्रहस्य अन्यथासिद्धत्वमित्याशङ्कां निराकरोति अधिकरणग्रहा भावादौ च अधिकरणधीविरहेऽप्यभावधीदर्शनात्, शब्दाग्रहणादिति आकाशे शब्दादि- रूपाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वदर्शनादिन्द्रियविशेषजन्यत्वेन अधिकरणभानम् उपनीतभाना वच्छिन्नत्वमतीन्द्रियत्वम् इति तत्र अधिकरणग्रहणार्थम् इन्द्रियव्यापारापेक्षायां अधि- करणग्रहणस्य इन्द्रियव्यापारस्यासिद्धत्वमिति भावः । ननु मूलम् अग्राभावादिति अत्र यस्य मूलस्यापि नीरूपकतया तत्र तद्ग्रहणाभावान् इन्द्रियव्यापारस्यावश्यकत्वेन इन्द्रिय स्यान्यथासिद्धमिति तत्रानुपलब्धिकरणता आवश्यकत्वे सर्वेषामनुपलब्धिकरणकत्वमभाव प्रत्यक्षे इन्द्रियस्यान्यथासिद्धमित्यत आह अधिकरणग्रहादिति क्वचिदभावप्रत्यक्षस्य अधि- करणाग्रहेऽप्युत्पत्तेरिति, अनुपलब्धेरिति तथाच अधिकरणग्रहस्य व्यापारतया तेनान्यथासिद्धाभावान्न्यथा अन्यथासिद्धत्वेऽपि निर्विकल्पकादिनेन्द्रियस्यान्यथासिद्धि स्स्यादिति भावः । प्रत्यक्षानिरूप्य अनुमितिकरणतावादिन आपादयति अनु मित इति ज्ञानकरणकत्वेन अन्यकरणज्ञानजन्यत्वाभावादपक्षीयो अनुमिती इन्द्रियजन्य त्वसिद्धत्वम् अत आशङ्क्य प्रत्यक्षत्वमपेक्ष्य इत्याह मूले प्रमातकरणत्वेति, एतदेव विवृणोति टीकायाम् प्रमातकरणजन्यज्ञानत्वमिति प्रमातकरणजन्यज्ञानत्वं इत्य भावनायां सिद्धकरणत्वमिति तत्र इन्द्रियम् इति ज्ञानत्वाभिमतकरणत्वमिति साध्यत्वसिद्धत्वे अत्र च प्रत्यक्षं तथाच प्रमाणान्तरव्यानुमितिकरणत्वे विरुद्धाभाव अनुमितिकरणत्वे वा अनुमितौ तादृशहेतोरसत्त्व व्यभिचार इति भावः । इन्द्रिय जन्यत्वाभावे इत्यत्र आह भावस्य मन इति, अस्मदादिबाह्यानुभवस्येति ईश्वर

साधकान्तरमाह,—

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।
अक्षाश्रयत्वाद्योग्यानामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

इन्द्रियाणि करणमिति साध्यं, प्रतियोगिग्राहकत्वात्, यथानुमानं घटस्येव तदभावस्यापि ग्राहकं तदिन्द्रियमपि। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रं, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात्, आश्रयग्रहेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह व्यापाराव्यवधानत इति व्यापारेणाधिकरणप्रत्यक्षेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्ध्यभावात्, अन्यथा संयोगेन चक्षुरादिकमन्यथासिद्धं भावग्रहेऽपि स्यात्। किञ्चाभावज्ञानस्य

[illegible] अस्मदादीति प्रत्यक्षेति तदर्थं, सुखाद्यनुभवे व्यभिचारवारणाय बाह्येति। [illegible] सहकारितावच्छेदकमभिप्रेत्य समुदितार्थमाह भावत्वेति अत्र मूलपदं [illegible] चेत्, भावत्वस्य [illegible] इत्यादिति इत्यादितार्थः। शरीरादि [illegible] [illegible] न शरीरादिकमादाय सिद्धसाधनम्। तदावार्थ [illegible] [illegible] भावत्व[illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] भवतात् घटादिसाधनादिति। [illegible] इन्द्रियजन्यत्वसिद्धे [illegible] [illegible] [illegible] प्रतियोगिनि साम भेदम्॥ १०॥

इन्द्रियाणीति पक्षनिर्देशः, साध्यमिति प्रकरणादिति शेषः। [illegible] [illegible] स्यात् इति मूलं विरुद्धेति प्रतियोगिग्राहकत्वादिति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति सामान्यव्याप्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यापाराव्यवधानत [illegible] [illegible]

दुष्टकरणजन्यत्वमवश्यं वाच्यं, दोषश्चेन्द्रियादिनिष्ठ एव, अनुपलब्धेर्दोषवत्त्वाभावात्, पित्तादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात्, तदिदमुक्तम् अचाग्रयत्वाद्दोषाणामिति। अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीर्नेन्द्रियजा अभावधीत्वात् नानुपलब्धिकरणजा भावधीत्वादतो विशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्यं तदिदमुक्तं विकल्पनात् विशिष्टविषयकज्ञानात् ॥ २१ ॥

नन्वनुपलब्ध्या घटाभावस्य ग्रहे ततश्च घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं, घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत्

१

विशेषज्ञानात् अनुपलब्धिकरणात् नन्विति अन्यत्वमिति अभावग्राहकत्वे न तत्र नियम, उपाधित्वादिति अनाद्यग्राहकत्वे तत्त्वादित्यर्थ। व्यापारेण इन्द्रियस्य अन्यथासिद्धिर्न प्रतिबन्धिमाह अन्यथेति। अभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्वात् अनुपलब्धेश्च स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात् पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियं तत्करणमित्याह किञ्चेति अभावभ्रमस्य शङ्काद्यै द्वैत्याभावभ्रमस्य अवश्य वाच्यमिति यथाच शङ्खे धार्मिकत्वाभावभ्रम दुष्टकरणजन्य भ्रमत्वात् इत्यनुमानेन अभावभ्रमस्य इन्द्रियजन्यत्वसिद्धौ यत् यद्भ्रमकरणं तदेव तत्प्रमाकरणं रूपप्रमाकरणचक्षुर्वदिति सामान्यव्याप्त्या अभावप्रमायामपि इन्द्रियस्य करणत्वसिद्धिः सुतरां कुत्रापि अभावप्रतिपत्तौ अनुपलब्धेर्न करणत्वमिन्द्रियेति भाव। घटाभाववद्भूतलमिति विशिष्टबुद्धि नेन्द्रियजन्या अभाव बुद्धित्वात् नानुपलब्धिजन्या भावबुद्धित्वात् नोभयजन्या अनुपलब्धिजन्यतावच्छेदकत्वेन सिद्धवैजात्येन सह इन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वेन सिद्धवैजात्यस्य सङ्करप्रसङ्गादत अनुपलब्धेरभावग्रहे सामर्थ्येऽपि भावग्रहे सामर्थ्याभावात् इन्द्रियस्य सन्निकर्षद्वारा भावग्रहे चाभावग्रहे च सामर्थ्यात् इन्द्रियमेव तादृशविशिष्टबुद्धिकारणं नानुपलब्धि एवं ज्ञानीयज्ञानस्य एकज्ञानीयकारणजन्यनियमात् इत्येवं विकल्पनादिति मूलतात्पर्यं वर्णयति अधिकरणाभावयोरिति। विशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्यमिति, तथाचार्यम् इन्द्रियम् अभावधीविशिष्टधीजनकतावच्छेदककारणम् अभावविशिष्टज्ञानीयधर्मविशिष्टत्वादित्येवम्। न अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधी नेन्द्रियजा अभावधीत्वादित्यनुमानं बाधकमिति वाच्यम्। तादृशानुमानस्याप्रयोजकत्वादिति ॥ २१ ॥

इत्यभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या. निर्विकल्पकविषयीकृत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात् अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं, विशेषणतायाः सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवश्यक्लृप्तकारणताकानुपलब्धेरेव करणत्वं नेन्द्रियस्येत्यत्राह—

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात्।
ग्रामान्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः॥ २२॥

अवच्छेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् नियमतः सविकल्पकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्न निर्विकल्पकत्वं, घटादिग्रहे तु निर्विकल्पकमेव प्रथमतः, विशिष्टज्ञानहेतुविशेषणज्ञानाभावात्,

---

अनुपलब्धेरित्यादि तथा चादौ अनुपलब्ध्या घटाद्यवसाने तत्र तादृशाभावविषयक [illegible] अभावांशे अलौकिकमानात्मक घटाभावप्रत्यक्षमिति विशिष्टबुद्धिसम्भवात् न विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरिति भावः। विशेषणीभूताभावांशेऽलौकिकमानं [illegible] इत्यत्र आपत्तेरिति। तथा दर्शनादिति घटादिविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकविषयीभूतस्यैव घटादेर्भानदर्शनादित्यर्थः। तथा च अभावस्य निर्विकल्पकाभावेऽपि इन्द्रियमात्रेण [illegible] निर्विकल्पकमुत्पाद्य नानुपलब्ध्या तद्विशिष्टबुद्ध्यसम्भव इति भावः। [illegible] संयोगादिसम्बन्धाभावात् विशेषणताइत्यत आह अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरिति, सम्बन्धान्तरगर्भत्वादिति [illegible] सम्बन्धं कल्पा इत्यत आह विशेषणतायाः इति, [illegible] सम्बन्धान्तराभावात् [illegible] इत्यर्थः, [illegible] अभावनिर्विकल्पके प्रमाणं विशेषणतायाः अपि बाध इति भावः। [illegible] करणत्वम्। अवच्छेद [illegible] इत्यर्थः, अत्र विशिष्टबुद्धावपि [illegible] इति प्रतियोगिग्रहस्य [illegible] इत्यादिति मूले विवृणोति अवच्छेदग्रहस्येति [illegible] विशिष्ट [illegible] पूर्वं प्रतियोगित्वे [illegible] बुद्धिकारणत्वादित्यर्थः, ध्रौव्यादिति [illegible] सिद्धि [illegible] विशेषणज्ञानाभावादिति, [illegible] सिति। [illegible]

प्रतियोग्यनुपहितस्याभावस्य भानाभ्युपगमे तु अभावस्यापि निर्वि
कल्पकविषयतेति सिद्धसाधनम्। सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् स्वरूप
मेवाभावस्याधिकरणेन सम्बन्धः, वैशिष्ट्यस्याभावसम्बन्धस्याङ्गी
कृतस्यापि सम्बन्धधारायामनवस्थानात् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्या
वश्यम्भावात्, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावादिप्रत्यक्षे सन्नि
कर्षतया कल्पनात्। न चैवं, तदाऽनुपलब्धिकरणतापत्तेऽपि अन्य
प्रकारेऽदुर्घट तथाहि सर्वत्र प्रमाणे परम्परया निर्विकल्पक
विषय एव गृह्यते, अनुमानादावपि वह्न्यादेः पूर्वं कदाचिन्निर्विकल्प

यत्र प्रकारान्तरेण विशेषणज्ञानमस्ति तत्र न निर्विकल्पकापेक्षा इति इन्द्रियप्रयोज्य प्रकारता निर्विकल्पकप्रयोज्येति नियमः तेन निर्विकल्पकाप्रयोज्यत्वनाभावविषयताया इन्द्रियप्रयोज्यत्वाभाव साधनीय इति भावः। अथैव सिद्धसाधनमिति मूलं विवृणोति प्रतियोग्यनुपहितस्येति सिद्धसाधनमिति तथाचाये भाव अभावबुद्धिसामान्य प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्व अभावेऽपि न कल्पकाविति प्रतियोगिज्ञानरूपविशेषणज्ञानेनैव नियमेन प्रतियाविशिष्टाभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे अभावनिर्विकल्पक सत्त्वेऽपि इन्द्रियादेव तदुत्पत्ति सम्भवति। ननु अभावे इन्द्रियसम्बन्धरूपसन्निकर्षा सम्भवात् कथमिन्द्रियेण अभावनिर्विकल्पकसम्भव इत्यत आह सूत्रे सम्बन्धान्तरेऽनवस्थाना दिति एतत्सूत्र विवृणोति टीकायां सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् इति सम्बन्धान्तरे स्वरूपाति रिक्तसम्बन्धस्याभावसम्बन्धत्व अनवस्थानादिति यथा संयोगसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तर समवाय तथा अतिरिक्ताभावसम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरम् आवश्यकत्वम् एव तस्य तस्यापि इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् स्वरूपत्वात तथाच स्वरूपसम्बन्धस्य अतिरिक्त किन्तु तत्तत्कालावच्छिन्न तत्तद्रूपत्वमेव एव। न च स्वरूपसम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरम् आवश्यकम् एव तस्य तस्यापीत्यनवस्था तदवस्थैवेति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरं व्यापकमेव नातिरिक्त इत्यनवस्थाविरहात्। वैशिष्ट्यस्याभावेऽतिरिक्तस्याभाव सम्बन्धत्व स्वीकारेऽपि सम्बन्धधारायाम् अनवस्थानेन तादृशवैशिष्ट्यरूपसम्बन्धस्य सम्बन्ध स्वरूपमेव, तत् नातिरिक्त इति स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे चरमसम्बन्धत्वात् अभावस्य स्वरूपमेव एव इति कल्पनमुचितमित्याशयेनाह वैशिष्ट्यस्येति। इन्द्रियसम्बद्धविशे

कस्वीकारात् घटाभाववद्भूतलमित्यादिविशिष्टप्रत्ययबलात् अभा
वेनाधिकरणस्य प्राप्तेर्भवतापि स्वीकारात् ॥ २२ ॥

स्तबकार्थसंग्राहकश्लोकमाह —

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरीदूरे विरोधोदय
प्रायोयन्मुखवीचयैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्वानुविधेयमेकमसमखच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धा प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयः स्तबकः ।

यशोधरस्य मुखनिरोधचैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितै प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधोदयो यतोऽधर अतएव —

विषयतया इति इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन । न चान्योऽपि दुष्ट इत मूलं त्रिधेति नवन्ति सति तथाचाय भाव यत् प्रमाण भवत तत् साक्षात् परम्परया वा निर्विकल्पकविषयग्राहक भवति इति नियमात् अनुमानादिकमपि परस्य तथा निर्विकल्पकविषयमेव ग्राहयते एवञ्च अनुपलब्धि यदि प्रमाण स्यात् तदा तस्याः साक्षात् परम्परया वा निर्विकल्पकविषयीभूतस्याभावस्य ग्राहकत्वमुचितम् न तु निर्विकल्पकमात्रग्राहकत्वमिति न चानुपलब्धा निर्विकल्पकमेव जन्यते प्रतियोग्यनुपलब्धिः घटाभाववद्भूतलमिति तस्य तस्य ज्ञानुमानकत्वात् अभावे वा किमपराद्धमित्यन्वेषणीयमिति अधिकरणस्य अभावस्य स्वीकाराय इत्याह विशिष्टप्रत्ययानुरोधनाय अभावस्य अधिकरणेन सह सम्बन्ध घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रत्ययमधिकृत्य ॥ २२ ॥

मुखनिरोधचैकेति मुखानरोधस्य सदृशदृष्ट स चाप यदीश्वरात्मकधर्मिग्रहरूप मविधुरै तदाधितरित्यर्थः विधुरत्वं बाधितत्वम् । प्रत्यक्षादिभिरिति ईश्वरात्म ग्राहकत्वनापन्नते योग्यानुपलब्धान्निर्विकल्प चात्मैव ईश्वरत्वाद्वैधायोग्यतया कुचितमाभावग्राह्यत्वाभाव दित्य अद्वयस्वरूप समाप्त स च इत्थम् अनुमानेन

दूरे सर्वमनुविधेयं वश्यं यस्येति असमा स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या लीला सैवोत्सवो यस्य स तथा दुःखाभावैकनिदानत्वात् अतएव उद्भवदतिशयश्च देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

चतुर्थः स्तवकः ।

सर्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविप्रतिपत्तिः । ईश्वरो न प्रमाणं तज्ज्ञानस्याग्रहीतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् ईश्वरस्य प्रमाकर्तृत्वं प्रमाकरणत्वञ्च नास्तीति अप्रमाणपुरुषस्य वचः क अदृष्टाधिष्ठाता —

विराधस्य ईश्वराभावसाधनस्य [illegible] इति नास्त्यत इत्यर्थः । दूरे [illegible]ऽपि [illegible] [illegible] तथाच ईश्वराभावसाधकत्वेनाभिमतानि सर्वाण्य प्रमाणानि [illegible] ईश्वरानुमानबाधितानीति भावः । लीला [illegible] उक्तं चेतनान्तरा[illegible] यत हेतुमाह [illegible] उद्भवदतिशयश्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न । प्रपद्यामहे शरणं मत्वा [illegible] इति ॥ २३ ॥

इति श्री[illegible]नाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ तृतीयस्तवकव्याख्याविवृतिः समाप्ता ।

चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति सर्वे [illegible] तथाच विप्रतिपत्तिः ईश्वरः प्रमाणं न वेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

चतुर्थस्तवकः ।

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।
यथार्थोऽनुभवोमानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥

अपूर्वदृक्त्वं अगृहीतग्राहित्वं न प्रमालक्षणं धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेः इदं रजतमितिभ्रमातिव्याप्तेश्च । स्वमते लक्षणमाह यथार्थ इति । अनपेक्षतयेति स्मृतिर्जनकानुभवसमानविषयकतया तदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया सापेक्षत्वात् तत्र न प्रमाव्यवहारस्तान्त्रिकाणामिति ॥ १ ॥

न चोत्पत्तिकालीनस्य प्रमितियोगिसमप्रमाणाधिकरणज्ञानाविषयविषयकत्वम्, एतदेव पूर्वपक्षिणा प्रमालक्षणम्, ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात् सर्वविषयकत्वाच्च एतादृशानुपलम्भात् न प्रमात्वम् । न चेष्टापत्तिरेव, ईश्वरज्ञाने अव्याप्तत्वात् प्रमाया लक्षणान्तरं वाच्यमिति वाच्यम् । स्मृतेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात् । प्रमाश्रयत्वेन कर्तृं कारणमुत्पत्त्या ईश्वरस्येति, प्रमाकर्तृत्वं प्रमाकर्तृत्व प्रमाकरणत्वञ्च बोध्यते तदुभयमपि ईश्वरे नास्तीत्यादि, ज्ञानमिति यावत्, प्रमाश्रयत्वम् । मूले अपूर्वदृगिति अपूर्वस्य अगृहीतस्य दृक् दर्शनं न प्रमालक्षणम्, अयार्थः परोनिर्देशः, तथाच अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतग्राहित्वम् अनुभव न प्रमालक्षणम्, ययार्थैरिति । नतु "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इति वचनात् सिद्धान्तात् अनुभवमात्रस्य उत्पत्ति अव्याप्तेः, अधिकव्याप्तेः, अतिव्याप्तेः । टीकायां धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेरिति, ननु "न सोऽस्ति द्वितीयादिप्रत्ययेऽपि अगृहीतग्राहित्वम् इति चेन्न सर्वत्र ज्ञाने काल सर्वविषयकत्वात् द्वितीयादिप्रत्ययेऽपि अगृहीतग्राहित्वम् इति चेन्न सर्वत्र ज्ञाने पूर्वे कालस्योपनयसन्निकर्षे माने ज्ञानाभावात् अपाततोऽतीन्द्रियत्वात् सर्वत्र ज्ञाने पूर्वे उत्तरज्ञानेन विषयीप्रमाणाभावाच्च । न च स्वप्रकाशवादिमते पूर्वज्ञानाविषयस्य स्वस्य उत्तरज्ञानेन विषयीकरणात् उत्तरज्ञानस्यागृहीतग्राहित्वमिति वाच्यम् । पूर्वज्ञानाविषयत्वातिरिक्तविषयत्वात् अलक्षणप्रमात्वस्य तथाभावात् । ननु यथार्थानुभवत्वस्य यथार्थस्मृतेरपि कथं न प्रमा स्यात् यथार्थत्वस्य सत्त्वात् अनुभवत्वस्य स्मर्तृत्वादिव्यत आह, अनपेक्षतयेति, तदनुभवाप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतयेति स्मृतौ स्वकारणीभूतानुभवातिरिक्तविषयकानुभवयाथार्थ्यापेक्षायाथार्थ्यतया, तन्निष्ठप्रामाण्यमितीति, तथाच स्मृतौ महर्षिणा प्रमात्वव्यवहारेऽपि प्रमाणत्वे अनुभवत्वघटितत्वात्, इदं परिभाषामात्रम् । वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमात्वं, यथार्थत्वञ्च तद्वति तत्प्रकारत्वं, अन्ये प्रमात्वमिदमीरिते भाव ॥ १ ॥

ननु धारावाहिके नाव्याप्तिः, ज्ञानेन हि विषयनिष्ठो धर्मः कश्चिज्जननीयः, अन्यथा ज्ञानस्य विषयं प्रति नियमो न स्यात् तथाच तमादायागृहीतग्राहित्वमेव। किञ्च स धर्मस्तदुपादान ज्ञानजन्यो न वा, आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं धर्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमित्यनवस्था, द्वितीये कार्यत्वं हेतु' तत्रैव उपादानज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीति नेश्वरस्य क्षित्यादिकर्त्तृतया सिद्धिरित्याह,—

स्वभावनियमाभावादुपकारो हि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः, अन्यथा ज्ञातता-

ननु न विशिष्टज्ञानं किन्तु धर्मस्मरणं धर्मिणोऽनुभव इति ज्ञानद्वयं, तत्र धर्मस्मरणं गृहीतग्राहि, धर्म्यनुभवस्य प्रमात्वमिष्टमेवेति अतो नातिव्याप्तिरिति धारावाहिकेऽव्याप्ति सुदृढ़ेति मन्विति, विषयनिष्ठो धर्म इति ज्ञाततारूपो धर्म इत्यर्थः, अन्यथा ज्ञातताख्यधर्मानङ्गीकारे, विषयं प्रति नियमो न स्यादिति किञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिद्विषयकमेवेति नियमो न स्यात् ज्ञाततधर्मस्वीकारे च यज्ज्ञानं यन्निष्ठज्ञाततानकं तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयताकमिति नियम उपपद्यते, तथाच घटज्ञानजन्यज्ञातताख्य धर्मसम्बन्ध घटज्ञानविषयतानियामक इति घटज्ञानविषयत्वं घटज्ञानजन्यज्ञातता रूपसम्बन्धाश्रये घट एव वर्त्तते न तु घटज्ञानजन्यज्ञाततारूपसम्बन्धानाश्रये पट इति भाव। तमादायेति तथाच पूर्वज्ञानोत्पन्नज्ञातता स्वसमानकालोत्पन्नद्वितीयादिज्ञाने भासते इति पूर्वपक्षिणां सिद्धान्तात् पूर्वाङ्गीकृता प्रथमज्ञानजन्यज्ञाततामादाय द्वितीय ज्ञानस्य द्वितीयज्ञानादिजन्यज्ञाततामादाय तृतीयादिज्ञानस्यागृहीतग्राहित्वरूप प्रमात्वमिति भाव। ज्ञानस्य विषयनियमार्थं ज्ञातताख्यो धर्मं अवश्यं नैयायिकैरपि मन्तव्य इत्यभिमन्यमानो मत चिति सकर्तृका कार्यत्वादिति नैयायिकानुमानं दूषयितु मुपक्रमते किञ्चेति, तदुपादानज्ञानजन्यो न वेति विषयतानियामको यो ज्ञातताख्यो धर्मं तस्य किं उपादानज्ञानजन्यत्व उत उपादानज्ञानसामग्री चक्षुरादिकं जन्यत्वं

ज्ञानेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति । किञ्च वर्त्तमानविषये तदुत्पत्तावपि अविद्यमाने विषये ज्ञाततायाः उपादानविरहात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव एव तत्र नियामक इति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चिज्जननीयमितिव्याप्तेर्ज्ञानक्रिययापि विषयनिष्ठोधर्मोजननीय इत्यत्राह,—

इत्यर्थः, अनवस्थेति, तथाच घटज्ञानविषयतानियामको यो घटनिष्ठज्ञाततारूपो धर्म तस्य घटरूपोपादानज्ञानजन्यत्वे घटरूपोपादानज्ञानस्य विषयतानियमार्थं ज्ञातता-न्तरमवश्यमङ्गीकार्य्यं एव तादृशज्ञाततान्तरजनकीभूतोपादानज्ञानस्य विषयतानियमार्थं ज्ञात-तान्तरमित्यनवस्थेति भावः । द्वितीय इति घटादिज्ञानविषयतानियामकस्य घटादि-निष्ठज्ञाततारूपधर्मस्य घटादिज्ञानसामग्रीवशादिनत्व इत्यर्थः । व्यभिचारीति तथाच चिति सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यत्र सकर्तृकत्व उपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमत्त्वत्व एवच उपादानज्ञानादिमत्त्वत्वसिद्धौ विशिष्टीभूतोपादानज्ञानजन्यत्वस्यापि सिद्धेः उपादानज्ञानजन्यत्वाभाववति ज्ञातत्वे कार्य्यत्वस्य वर्त्तमानत्वात् व्यभिचारित्वमिति भावः । मूले स्वभावनियमाभावादिति स्वभावस्य नियामकत्वाभावादित्यर्थः, उपकार ज्ञातता टीकायां स्वभावविशेष एवेति स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्यर्थः, अन्यथा स्वभावविशेषस्य नियामकत्वा-ङ्गीकारे, नियामकत्वेतीति तथाच घट इति ज्ञाने घटे ज्ञातताजन्यते न तु पटे इत्यत्र स्वभावस्य नियामकत्वं स्वयाप्यवश्य, सान्ध एवच विषयत्वे तस्यैव नियामकत्व किमतिरिक्त ज्ञातताखीकारेणेति भावः । मूले सुघटत्वेऽपीत्यादि, अन्यथा स्वभावस्य नियामकत्वाभावे, सति विद्यमाने अर्थे विषये ज्ञाततायाः सुघटत्वेऽपि अतति अविद्यमाने विषय का गति गतिर्नास्तीत्यर्थः । तथाच स्वसमवेतसत्त्वामान्यं प्रति स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुतया घटादिसमवेतज्ञातता मन्यपि घटादे तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वात् अतीतघटादिस्थले घटादि रूपकारणाभावात् न ज्ञाततासम्भव इति भावः ॥ २ ॥

अनुमानेन ज्ञाततासिद्धिमाशङ्कते नन्विति, इतिव्याप्तेरिति क्रिया कर्मनिष्ठधर्म-जनिका क्रियात्वात् गमनरूपकर्मनिष्ठसंयोगजनकगमनक्रियावत् इति सामान्यव्याप्ते-रित्यर्थः । विषयनिष्ठोधर्म इति विषयनिष्ठोज्ञाततारूपो धर्म इत्यर्थं । न च तार्म गाद्ध

अनेकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

क्रिया यदि धात्वर्थस्तदा शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र संयोगेन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनेकान्तः, यदि करणव्यापारः क्रिया तदापीन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचारः, अथ क्रिया स्पन्दस्तदा ज्ञानस्य स्पन्दानात्मकत्वादसिद्धिः। ननु ज्ञातोघटः साक्षात्कृतोघट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञाततायां मानमित्यत आह तद्वैशिष्ट्येति। सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्ये तदुभयसम्बन्धो विषयः, स च सम्बन्धः क्वचित् संयोगादि क्वचित्तु स्वरूपं, तदिह घटज्ञानमित्यत्रेव घटज्ञानयोः स्वरूप एव सम्बन्धः

शीत्यादौ गमनक्रियाया आत्मरूपकर्मनिष्ठसंयोगरूपफलजनकत्वेऽपि घटं जानातीत्यादौ ज्ञानक्रियाया न घटरूपकर्मनिष्ठफलजनकत्वमिति भावः। तथा सति घटस्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वानुपपत्ते। सूत्रे न च लिङ्गमिह क्रियेति क्रियेति भावप्रधाननिर्देशः, तथाच क्रियात्वम् इह ज्ञाततारूपधर्मे न लिङ्गं नानुमापकम् इत्यर्थः, अत्र क्रियात्वं किं धात्वर्थत्वम्, उत करणव्यापारत्वम्, अथवा स्पन्दत्वं, नाद्य द्वितीयौ इत्याह अनेकान्तादिति, न तृतीय इत्याह असिद्धेर्वेति तथाच विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावनियामकत्वात् क्रियात्वं न लिङ्गमिति सामान्याभावसिद्धिः। एतदेव विवृणोति टीकायाम् क्रिया यदीत्यादि, क्रिया क्रियात्वं, धात्वर्थः धात्वर्थत्वं गगननिष्ठेति शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र शरसंयोगरूपक्रियायाः अवयवविभागरूपफलजनकत्वसम्भवात् गमनपर्यन्तानुधावनं, तथाच गगनस्य नित्यत्वेन अवयवविभागासम्भव इति भावः। करणव्यापार करणव्यापारत्वं क्रिया क्रियात्वम्, इन्द्रियसंयोगादिनेति आदिना परामर्शस्य, व्याप्तिस्मरणादेश्च ग्रहणम्, पदार्थस्मृतेश्च परिग्रहः। न चेन्द्रियसंयोगेन स्वजन्यज्ञानद्वारा घटादौ ज्ञातताजननात् कथं व्यभिचार इति वाच्यम्। तथापि घटमाक्रोशतीत्यादौ वचसंयोगेन घटादौ किञ्चिदजननेन व्यभिचारात्। अथ क्रियेति क्रिया क्रियात्वं, स्पन्द स्पन्दत्वं, ज्ञानस्य ज्ञानरूपपक्षस्य, स्पन्दानात्मकत्वात् स्पन्दत्वरूपहेत्वभावात्, असिद्धिः ज्ञानक्रिया कर्मनिष्ठकिञ्चिज्जनिका क्रियात्वादित्यनुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। ज्ञाततारूपधर्मे

ज्ञातो घटइत्यत्रापि भासते, अन्यथा दृष्टोघटः कृतोघट इत्यत्र दृष्टता-कृततयोरप्यापत्तेः स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिस्तुल्या ॥ ३ ॥

तदुच्यते,--

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

यथा घटादिना ज्ञाने विशिष्टधी' यथा च क्रिययैव कर्मणां

प्रत्यक्षप्रमाणमायाति नन्विति, ज्ञाततायां मानमिति तथाच ज्ञातो घट इति प्रत्यक्ष प्रतीतौ ज्ञानस्य विषयत्वात् प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति भाव । मूले तद्वैशिष्ट्येत्यादि, तद्वैशिष्ट्यप्रकाशकत्वात् तस्य ज्ञानस्य वैशिष्ट्यप्रकाशकत्वात् विषयतास्वरूपसम्बन्धविषयकत्वात् प्रमाणमिति शेष । टीकायां अधिके ज्ञाततारूपधर्मे, मानाभावानुभव, न प्रत्यक्षानुभव, घटज्ञानमित्यत्रैवेति तथाच यथा घटज्ञानम् इति प्रतीतौ ज्ञाने घटस्य विषयित्वरूपसम्बन्धोभासते नातिरिक्तसम्बन्ध तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतावपि घटे ज्ञानस्य विषयतारूपसम्बन्ध न त्वति रिक्तज्ञाततादिकम् । ज्ञाततास्वीकारे प्रतिबन्धिमाह अन्यथेति ज्ञातो घट इति प्रतीतौ अतिरिक्तज्ञाततास्वीकारे इत्यर्थ । दृष्टो घट इति प्रतीतौ यदि स्वरूपसम्बन्ध एव भासते न त्वतिरिक्तज्ञातत्वं, न त्वतिरिक्तदृष्टत्वं तर्हि ज्ञातो घट इत्यत्रापि स्वरूपसम्बन्धो भासते न त्वतिरिक्तदृष्टत्वं, तथाच दृष्टो घट इत्यादौ प्रत्येकोत्यादिनाह स्वभावसम्बन्धादिति स्वरूपसम्बन्धादित्यर्थ, तथाच दृष्टो घट इत्यादौ इच्छादेरिव ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतारूपसम्बन्धोभासते न त्वतिरिक्तज्ञाततेति भाव ॥ ३ ॥

तदुच्यत इति तत् परितोषाय आचार्यै पुन स्पष्टमुच्यत इत्यर्थ । मूले अर्थेनैवेति अर्थपदं विषयपरम्, अभेदे तृतीया, विशेष व्यावर्त्तक विशेषणमिति यावत्, विषयाभिन्नो व्यावर्त्तक इति समुदितार्थ, निराकारतयेति विशेषणे तृतीया, निराकाराणा मित्यर्थ, निरवयवाना धियां विषय एव व्यावर्त्तक इति समुदिततात्पर्यम् । अर्थेनैवेति इत्यनेन ज्ञानानां व्यावर्त्तकान्तर नास्तीति सूचितम् एवकारव्यवच्छेद्यमाह विषयित्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेन तथाच यथा घटज्ञानमिति प्रतीतौ ज्ञानस्य विशेष्यत्वं घटस्य विशेषणत्वं तथापि अवयवसङ्कोचार्थं तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतौ घटस्य विशेष्यत्वं ज्ञानस्य विषयत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेन विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तज्ञाततायां, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानस्य विशेष्यत्वं घटस्य विशेषणत्वं ज्ञातो घट इत्यत्र विशेषण विशेष्यभाववैपरीत्यम्

घटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादिषु विशेषस्तथा ज्ञातोघट-इत्यादौ ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्मान्तरादिति ॥ ४ ॥

ननु तथापि नेश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात्, एवमीश्वरो न प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्त्तृत्व करणत्वयोरभावादत आह,—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

एतावानेव विशेष इति भावः । क्रिययैवेति अत्र क्रियापदं ज्ञातेच्छा ज्ञानपरं, तृतीयार्थ अभेदः, विशेषं व्यावर्त्तकं विशेषणमिति यावत् ज्ञातेच्छाज्ञानाभिन्नं विशेषणमिति समुदितार्थः । व्यवहारेषु ज्ञातो घटः इष्टो घटः ज्ञातो घटः इत्यादिविशिष्टबुद्धिषु कर्मणां विषयाणां घटादीनां, ज्ञातेच्छाज्ञानादिकमेव विशेषणमिति समुदिततात्पर्य्यम् । ज्ञातेच्छापदस्य दृष्टान्तार्थम्, अतएव ज्ञानेनैवेत्यनुक्त्वा क्रिययैवेत्युक्तम् । तथाच ज्ञातो घटः इष्टो घटः इत्यत्र यथा विषयतासम्बन्धेन ज्ञाने इच्छायाश्च विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तज्ञातत्वेष्टत्वयोः तथा ज्ञातो घटः इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयत्वसम्बन्धेन विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तज्ञाततायाः इति भावः । इममर्थं विवृणोति टीकायां यथा घटादिनेति, घटादिना विशेषणेन दण्डादिनेत्यर्थः, विशिष्टधीः घटज्ञानमिति विशिष्टधीः । यथा च क्रिययैवेति अत्रापि अभेदार्थे तृतीया, क्रियापदं ज्ञानादिपरम् विशेष इत्यनेनान्वयः, तथाच ज्ञातो घट इत्यादौ कर्मणां विषयाणां घटादीनां क्रियैव ज्ञानादिरेव विशेषः विशेषणम् इति समुदिततात्पर्य्यम् । ज्ञानेनैवेत्यवधारणव्यावर्त्त्यमाह न धर्मान्तरादिति न ज्ञाततारूपधर्मान्तरादित्यर्थः । न च अतिरिक्तज्ञाततानङ्गीकारे घटं जानातीत्यादौ कथं क्रियाजन्यफलशालित्वेन घटस्य कर्मत्वमिति वाच्यम् । तत्र कर्मताव्यवहारस्य भाक्तत्वेन विषयत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वात् ॥ ४ ॥

प्रमाणजन्यज्ञानस्य प्रमात्वात् ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वाच्च प्रमात्वं, तथैवेश्वरस्य प्रमाता अकारकत्वात्, अतएव प्रमाप्रमात्रयकारकत्वरूपप्रमाकर्तृत्वाभावात् न प्रमातृत्वमित्यादि शङ्कते, नन्वित्यादिना, प्रमाणजन्यत्वाभावादिति प्रमाकरणत्वाभावादित्यर्थः । मूले तद्वत्तेति तदाश्रयत्वमित्यर्थः, सविषयकार्थकत्वात्

यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वमजन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्याविरुद्धं, प्रमा-
त्वं प्रमासमवायित्वम् तच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्या-
विरुद्धम्। एवं प्रमया सहायोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धितयेश्वरस्य
प्रमाणत्वं न तु करणत्वमपि तत्र नियामकमिति, "मन्त्रायुर्वेदवत्
तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रे (न्याय सू० २।६८) ईश्वरस्य
प्रामाण्यमुक्तम्। न चेश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघात,
प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात्। न चेश्वरज्ञानस्य भ्रम
विषयकत्वे भ्रमविषयावगाहित्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम्।
व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावेनाप्रमात्वाभावात् भ्रमनिष्ठं शुक्तिविशेष्य
कत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च सदैव तदवगाहितया ईश्वरज्ञानस्य
प्रमात्वाच्चेति॥ ५॥

योगे आश्रयत्वस्यैव कर्तृप्रत्ययार्थत्वादिति भाव । प्रमया सहायोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित
येति कालविशेषावच्छेदेन विषयविशेषावच्छेदेन वा यः प्रमाया अयोग अभाव तदभाव
च्छेदेन तदभाववत्तत्सम्बन्धितया तत्समवायवत्त्वमित्यर्थः, अभेदे तृतीया तदात्मकं प्रमाणत्वमिति
पर्यवसितार्थः । तथाच सर्वदा सर्वविषयकप्रमाश्रयत्वं प्रमाणत्वमीश्वरस्येति भाव । न तु कारणत्वमपि
न तु प्रमाकरणत्वमपीत्यर्थः, तत्र नियामकमितीति अत परम् एतदभिप्रेत्येति पूरणीयं, तत्
प्रामाण्यमिति वेदसामान्यप्रामाण्यमित्यर्थः, आप्तप्रामाण्यादिति । आप्त आप्तपदं भ्रम प्रमादादि
शून्य सिद्धार्थ पुरुषपरं तस्य प्रामाण्यात् निर्दुष्ट प्रामाण्यमित्यर्थः । पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या
पञ्चमप्रमाणपदार्थत्वापत्त्या विभागव्याघात प्रमाणपदार्थस्य चतुर्धा विभागव्याघात ।
भ्रमविषयकत्वे सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्वे भ्रमविषयावगाहित्वेनेति ज्ञानज्ञानस्य
ज्ञानविषयविषयकत्वनियमादिति भाव । व्यधिकरणेति तथाच शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानस्य
व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्वज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रम प्रमास्वरूप एव
विशिष्टविषयप्रसिद्धा विशिष्टविषयोपरागेणैवानुव्यवसाय, भ्रमस्थले विशिष्टविषयाप्रसिद्धा न
विशिष्टविषयोपरागेणानुव्यवसाय किन्तु विभक्तविषयत्वोपरागेणैव, अतएव भ्रान्तिग्रस्य न
भ्रान्तत्वम्, एवञ्च ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्वेऽपि विषयत्वोपरागेणैव
भ्रमविषयकत्वं न तु विषयोपरागेणेति न प्रमात्वव्याघात इति भाव ॥ ५॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह—

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

इति चतुर्थः स्तवकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे, साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे, निविष्टो विषयोभूतो निखिलप्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो यस्य स तथा अनुभवविषयसकलविश्वक इत्यर्थः, नित्ययोगिनि सदातनत्वयुते, अतएवेन्द्रियाणां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य, लेशतोऽप्यंशतोऽपि अदृष्टिर्विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दुष्टिः रागद्वेष मोहात्मिका तद्विगमेन प्रभ्रष्ट. शङ्कातुषः वेदाप्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः, प्रमाणं शिवः, एवम्भूते तत्राप्रामाण्यशङ्कारूपकलङ्कवद्भिः पाषण्डैः किं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तुरीयस्तवकव्याख्यानम् ।

नानापदार्थानां क्रम इति अत्र क्रमशब्द सामान्य विशेषवैशिष्ट्यपर, तत्र निविष्ट यस्मौ निखिलप्रस्तावस्तुक्रमश्चेति कर्मधारय, यस्येति पूरितं, भूतार्थानुभवे इत्यनेनान्वय, न तु यस्येत्यस्य बहुव्रीहिसमासान्यपदार्थपरता, तथा सति क्रमपदार्थे तदन्वय भावादसङ्गति भूतार्थानुभवे ईश्वरीयत्वाभावश्चेति। कि कर्तव्यमितीति किमनिष्ट कर्त्तव्यमितीत्यर्थं ॥ ६ ॥

इति श्रीकामाख्यानाथ तर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिविवृतौ चतुर्थस्तवकविवृति ।

पञ्चम स्तवकः ।

तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः, नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत्राह ।

कार्य्यायोजन-धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥१॥

क्षित्यादि सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्त्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतन

पञ्चमीं साध्यविप्रतिपत्तिमुत्थापयति, तत्साधकेत्यादि विप्रतिपत्तिमिति क्षिति सकर्तृका न वेत्येवंरूपा। समाधत्ते मूले कार्य्यायोजनेत्यादि, टीकायां क्षित्यादीति, तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यतायां विवादात् कार्य्यपदस्य धर्म्मपरतामाह, कार्य्यत्वादिति। अत्र क्षिति सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानेन क्षितित्वावच्छेदेन सकर्तृकत्वं साधनीयं क्षितित्वसामानाधिकरण्येन वा, नाद्य परमाणौ बाधात्। न द्वितीय घटादावेव सिद्धसाधनापत्तेः, क्षितित्वावच्छेदेन सकर्तृकत्वस्य साधनीयत्वे परमते पक्षतावच्छेदकविशिष्टा [illegible] निरर्थकत्वापत्तेः, मन्मतेऽपि पक्षतावच्छेदकसम्बन्धे क्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे [illegible]। न च तर्हि अन्यत्वमिव पक्षतावच्छेदकम् इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदक [illegible] इति, चेन्न, [illegible] पक्षतावच्छेदकत्वात् [illegible] पक्षतावच्छेदकेन साध्य [illegible] सिद्धसाधनम्।

उपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यत्वमिति, उपादानज्ञान चिकीर्षाकृती-[illegible] उपादानज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यत्वं [illegible] [illegible]। उपादानज्ञान चिकीर्षा-कृतिमत्त्वमेव साध्यं पर्य्यवसितम्। न च [illegible] [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] [illegible] कृतिमत्त्वे [illegible] [illegible]

प्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतीति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः। धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः, ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यव

एवमनुमानेन अस्मदादिविलक्षणस्य ईश्वरस्य सिद्धेः। उपादानज्ञानजन्यत्वं, चिकीर्षाजन्यत्वं, कृतिजन्यत्वञ्च एतत्त्रितयमेव विनिगमकाभावात् साध्यम्, अथवा उपादानज्ञान चिकीर्षा-कृतिजन्यत्वपदेन उपादानज्ञान-चिकीर्षा कृतिप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वं कार्यं प्रति उपादानज्ञानत्वादिधर्म्यं कथमेव कारणत्वेऽपि कार्योत्पत्तौ सामग्रीत्वेन प्रयोजकत्वात् प्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य उत्पत्तौ विरहात् न च प्रवृत्तिं प्रति उपादानज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा कारणत्वेन कार्यसामान्यं प्रत्यकारणत्वात् कार्यसामान्ये कथमुपादानज्ञान चिकीर्षाजन्यत्वमिति वाच्यम्। प्रवृत्तिद्वारा कार्यसामान्येऽपि उपादानज्ञान-चिकीर्षा-जन्यत्वमिति मतेनैतदभिधानात्। वस्तुतस्तु कृतिजन्यत्वमेव साध्यं कृतिजन्यत्वञ्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वं, तेनादृष्टद्वाराऽस्मदादिकृतिजन्यत्वमादाय न सिद्धसाधनम्। ननु अन्यं विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावत् प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितं तथाच ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रान्ते विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्न-कृतित्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपितसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-जन्यत्वरूपसाध्याभावात् भाव इति चेत्, न, सत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात्। न च ईशविशेषणे ध्वंसे पक्षसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम्। ईशावधि सत्त्वैकाश्रयस्य निवेशनीयत्वात्। आयोजनमिति आयुज्यते संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्यादि, सर्गाद्यकालीनेति, सर्गाद्यकालीनत्वविशेषणं सामानाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेन वा पक्षतायामपि साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे ईश्वरसिद्ध्यर्थम् अन्यथा द्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकास्मदादिकृतिविशेषजनकादृष्टाभावेन सिद्धसाधनापत्तेः। धृतिप्रयत्नपूर्वकं चेतनप्रयत्नयोरभिव्यक्तेः, कर्मत्वादिति, अत्र कर्मत्वपदेन आद्यारम्भकसंयोगजनककर्मत्वं ग्राह्यम् अन्यथा आद्यारम्भकवाय्वादिक्रियायां व्यभिचारापत्तेः क्रियामात्रे प्रयत्नजन्यत्वस्य ईश्वरातिरिक्तप्रयत्नाजन्यत्वे असम्भवात्, तथाच इतरासम्भवप्रयोजन-

चारः, पटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत्। प्रत्ययत. प्रामाण्यात्, वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात्, वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात्

कार्यायोजकक्रियामात्रस्य चेतनप्रयत्नसाध्यत्वनियमात् न व्यभिचारः, चेतनप्रयत्नासाध्य वायुदिक्रियया संयुक्तपरमाणुद्वयस्य द्व्यणुकानारम्भकत्वात् वायुनाभिघातपरिस्पन्दमान नेन तत्क्रियाजन्यसंयोगस्य प्रतिक्षणमेव नाशसम्भवात् अत एव यदि द्व्यणुकारम्भकत्वा योग अन्यथा पवनादिक्रियादृष्टेन साध्यसिद्धिर्ग्रस्ततया कार्यायोजकवाय्वादि- क्रियासमर्थेव सामानाधिकरण्येन बाधापत्तेः। परमाणुद्वयसंयोगेति संयोगे पदमात्र द्रव्यविशेषणं स्वरूपकीर्तनमात्रम्। प्रयत्नवदधिष्ठितं प्रयत्नवत्संयुक्तं, धृतिमत्वात् गुरु त्वविशिष्टत्वे पतनाभाववत्त्वात्। प्रयत्नवद्विनाश्यं प्रयत्नवत्प्रयोज्यनाशप्रतियोगि। पदवी इति ज्ञायत इत्यर्थः। पटादिसम्प्रदायेति सम्प्रदाय निर्माणपरम्परा स एव व्यवहार इत्यर्थः, व्यवहारः तदुपदेशादिकम्। स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रत्वम् अन्यव्यवहारानधीनव्यवहार कर्तृत्वं, तथाच सर्गाद्यकालीनपटादौ व्यवहारसिद्धिरिति भावः। प्रामाण्यं प्रमात्वं, कारण- गुणजन्यमिति प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताकत्वमित्यर्थः, तेन प्रत्यक्ष प्रमायां विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणस्य, अनुमितिप्रमायां साध्यवत्पक्षविशेष्यक सामान्यावच्छिन्नज्ञानरूपगुणस्य, उपमितिरूपप्रमायां प्रकृतसादृश्यज्ञानरूपगुणस्य, शाब्दप्रमायां यथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपगुणस्य हेतुतया कारणगुणत्वानुगमेऽपि न क्षतिः तेषां प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वानुगमात्। न च पूर्वपूर्वाध्यापकवाक्यार्थ वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वसम्भवात् सिद्धसाधनमवसरे इति वाच्यम्। सर्गाद्यकालीनवेदस्य प्रमात्वेऽपि प्रमात्वात्। पौरुषेयं स्वतन्त्रपुरुषोच्चारितवेदसमानानुपूर्वीकत्वम्, अधुनिकवैदिकवाक्यस्य आयुर्वेदस्य सर्वादिकालीनवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेन तदादिपौरुषेयत्ववाक्यत्वं वेदत्वं तदनुपूर्वीकत्वमिति भावः। यद्यपि वेदत्वावच्छिन्नं प्रति साध्यसिद्धिरेव तदर्थं, निरुक्तपि वेदत्वं न तु वाक्यत्वं जातिबाधकं पूर्वपूर्वानुपूर्वीकत्वं सर्वत्रैव तदुक्तं तथापि विशेषत्वम् इतिवदेव वेदत्वमिति। वेदत्वं यजुरादिसमानानुपूर्वीकत्वं तच्च तदर्थ- दर्शनपूर्वकत्वं, अन्यादृशाव्यवहारकत्वं तदनुपपन्नम्। वाक्यत्वेऽपि तथाच वाक्य- त्वमात्रे पौरुषेयत्वं तत्तदर्थ इत्यपि दृष्टान्तविरहेति भावः। कर्तृत्वविशेष-

भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। सङ्ख्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणं प्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टतादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत्

न्ति सङ्ख्याविशेष परमाणुगतत्व सङ्ख्याजन्यमिति परिमाणजन्यपरिमाणे प्रचयजन्य परमाणौ च व्यभिचारवारणाय प्रयत्नम्। नित्यपरमाणुपरिमाणे व्यभिचारवारणाय जन्यत्व, घटादौ व्यभिचारवारणाय परिमाणत्वमिति। तुल्यपरिमाणककपालद्वयेत्यत्र तुल्यत्वम् अविवक्षितम्, यत्र भाव यद तुल्यपरिमाणानां पञ्चानां कपालानां द्वाभ्यां मेको घट विभिन्नापरो घटोऽभवत् तत्र कपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् कपालत्रयारब्धघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षसिद्धम् अन्यत्र कपालपरिमाणस्य हेतुत्वे तादृशवैलक्षण्यं न निवर्त्तेत परिमाणस्याविशेषात् इति कार्य्यैकलक्षण्यप्रयोजककारणवैलक्षण्यानुरोधात् तादृशविलक्षणपरिमाणे विलक्षणसङ्ख्याया एव हेतुत्वं न तु परिमाणस्य। न च एतादृशविलक्षणपरिमाणे एव परिमाणस्य कारणत्वम् अन्यत्र सङ्ख्याया कारणत्वम् इत्थं च क्षत न भवतीति वाच्यम् प्रकृष्टपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् अल्पपरिमाणकपालत्रयारब्धघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षसिद्धं तादृशवैलक्षण्यस्य सङ्ख्यायाः कारणत्वं विनानुपपत्तेः उभयत्र सङ्ख्याया एवहेतुत्वात्। परिमाणस्य कारणत्वे तु उभयत्र कारणीभूतकपालपरिमाणवैलक्षण्यात् कार्य्यीभूतघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं निवर्त्तेत इत्याशयेन तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धत्वमुक्तम्। न च तुल्यपरिमाणकपालत्रयारब्धघटपरिमाणे इव तादृशकपालद्वयारब्धघटपरिमाणेऽपि सङ्ख्याया कारणत्वं कथं न सम्भवति द्वित्वत्रित्वयोः वैलक्षण्यात् कार्य्यैकलक्षण्यसम्भवात् इति वाच्यम्। तत्र द्वैत्वापेक्षया त्रित्वरूपाया सङ्ख्यायाः कारणत्वमपेक्ष्य परिमाणस्य कारणत्वे लाघवात्। अत्र धीविशेषविषयत्वरूपत्वस्य कारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावत्वात् न दोषाय। न च विजातीयसङ्ख्याजन्यविजातीयपरिमाणस्यापि परिमाणरूपकारणसम्भवात् परिमाणजन्यपरिमाणं कथं नोपपद्यत इति वाच्यम्। विजातीयपरिमाणं प्रति विजातीयपरिमाणस्यासमवायिकारणत्वकल्पनात्। ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणजन्यतया हेतौ स्वरूपासिद्धम् इत्यत आह अणुपरिमाणत्वेति नित्यपरिमाणत्वादिति अत्र परममहत्परिमाणस्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह, अणुपरिमाणत्वादिति अत्र व्यति-

अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा, एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा, अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति।

रेकैव दृष्टान्त। न चेदमप्रयोजकमिति वाच्यम्। परिमाणस्य स्वसजातीयेन स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् परमाणुपरिमाणसजातीयं द्व्यणुकपरिमाणं यदि परमाणुपरिमाणजन्यं स्यात् तदा परमाणुपरिमाणादुत्कृष्टं स्यादिति तर्कस्यैव प्रयोजकत्वात्। ननु तथापि कथमीश्वरसिद्धिरित्यत आह, सर्गादाविति, तथाच सर्गाद्यकालीनपरमाणुगतद्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वत्वादित्यनुमानेन द्व्यणुकारम्भकत्वादीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसिद्धावीश्वरसिद्धिरिति परम्परया संख्याया ईश्वरसाधकत्वम्। अथ परमाणुगतद्वित्वादिसंख्या नित्यैवास्तु कथं तज्जनकतया ईश्वरीयापेक्षाबुद्धिसिद्धिरिति चेत् परमाणुगतद्वित्वादिसंख्या नित्यत्वे नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वलक्षणापत्त्या गुणत्वव्याघातापत्तेः। द्वित्वादिसंख्याया नित्यत्वे तद्वित्वाधिकरणैकपरमाणुगतद्वित्वादीनां जातित्वमेवास्तु इति वाच्यम्। न च परमाणुद्वित्वादीनां जातित्वमेवास्तु इति वाच्यम्। तद्वित्वाधिकरणैकपरमाणौ तद्द्वित्वानधिकरणपरमाणुद्वयवृत्तित्वविरहस्य तद्वित्वेन साङ्कर्यप्रसङ्गात्। न च घटादिगत-परमाणुगतद्वित्वादिसंख्याया जन्यत्वेऽपि नापेक्षाबुद्धिजन्यत्वमिति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजन्यत्वहेतुत्वस्य द्वित्वादिसंख्याया अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् घटपटादिद्वित्वादिसंख्याया अपेक्षापेक्ष्य द्वित्वादिहेतुत्वकल्पनाया एव लघुत्वात् एवञ्च अपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे प्रमाणात्। न चानन्तद्वित्वादिबुद्धेर्हेतुत्वे कल्पनीये सामान्यतो द्वित्वादौ अपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे प्रमाणात्। न चैकत्वापेक्षाबुद्धा कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। अपेक्षाबुद्धिविषये जनितद्वित्वस्य पुरुषान्तरीयापेक्षाबुद्धिरहितैतादृशद्वित्वादिप्रत्यक्षे एतदपेक्षाबुद्धिविरहदशायां चाक्षुषसमवायसन्निकर्षासम्भवात् तत्र एतदपेक्षाबुद्धिविरहदशायां समवायेन उत्पत्त्यसम्भवात् समवायिकारणयोरपि तदधिकरणद्रव्ययोः द्वित्वादिप्रत्यक्षविरहोपपत्तौ द्वित्वं प्रति किमपेक्षाबुद्धिविशेषस्य निमित्तकारणत्वेन समवायिकारणयोरेव तद्व्यक्तित्वनियामकत्वेनैवोपपत्तौ समवायसम्बन्धेन हेतुत्वे तादात्म्यकल्पनेनेति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति समवायसम्बन्धेन तत्पुरुषीय द्वित्वाद्यविषयतासामानाधिकरण्यविधया गौरवात् तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे लाघवात् प्रत्यक्षविषयद्वित्वं प्रति विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वस्य कार्यतावच्छेदकं नियमात् नैतत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्य तत्पुरुषीयप्रत्यक्षाविषयत्वस्य सामान्यसामग्रीबलादेकपुरुषीया द्वित्वादिरपरपुरुषेण ग्राह्यतापत्तिः। अथ तथापि

विश्वविदव्यय इति विशिष्टसाध्यत्व, तेन नित्यसर्वविषयकज्ञान सिद्धि ॥ १ ॥

ननु शरीरविशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाध

पेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिरपरपुरुषीय वाध्यत्व इत्याशमिति तत्पुरुषीयद्वित्वप्रकारतानिरू पितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्ष प्रति विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयापेक्षा बुद्धेर्हेतुत्व वाच्यं तथाच कथमपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिहेतुत्वमिति चेत् न, एतादृशकार्यकारण भाववलादपेक्षाबुद्धिविरहदशायां द्वित्वप्रकारकप्रत्यक्षवारणेऽपि तदानीं घटघटयोर्द्वित्व मिति द्वित्वविशेष्यकप्रत्यक्षवारणात् परन्तु द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तत् पुरुषीयप्रत्यक्ष प्रति तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विषयविधया हेतुत्वावश्यकत्वात् द्वित्वप्रकारतामविवेश्य द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीय प्रत्यक्ष प्रति तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धेर्स्वविषयतासम्बन्धेन हेतुत्वोपगमेऽपि अपेक्षाबुद्धि विरहदशायाम् इदं द्वित्वमिति प्रत्यक्षस्य द्वित्वनिर्विकल्पकस्य चावारणात्। न चापेक्षा बुद्धिविरहदशायां द्वित्वादिप्रत्यक्षे का क्षतिरिति वाच्यम्। अनुभवविरोधात्। न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धे परमाणुगतद्वित्वोत्पादकत्वे परमाणुषु नियत द्वित्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। धर्माद्यकारणत्वस्य निमित्तकारणत्वकल्पनेन तद्वारणसम्भवात्। न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धे र्नित्यत्वेन परमाणुगतद्वित्वनाशासम्भव इति वाच्यम्। शब्दादेरिव परमाणुगतद्वित्वादीनां स्वोत्तरवर्त्तिसमानाधिकरणगुणान्तरस्य नाशकत्वकल्पनात्। एकत्वादिपदप्रयोगस्तावच्च द्विधा एकत्व द्वित्वादिसंख्या गुणविषयकस्वेति द्रव्य एव एकत्वादिप्रयोगो मुख्य गुणादिषु च तत्प्रयोगो गौण गुणान्तरीयत्वम् तद्धर्मित्वाकारकबुद्धिविशेष्यत्वरूपं तत्र द्वित्वादिकञ्च अपेक्षाबुद्धिविषयस्य समवेतकार्यं प्रति तादात्म्येन द्रव्यस्यैव हेतुत्वात् गुणादिषु न संख्या सम्भव इति। विशिष्टसाध्यत्वमिति विशिष्टस्य विश्वविषयकज्ञानवत साध्यत्व नित्यत्वं साध्यमिति भाव। तेनेति तथाच विशिष्टान्वयस्थले भवति साध्ये विशेषस्य विशेषण विशेष्योभयान्वितत्वं नियम इति भाव। ईश्वरीयज्ञानस्य च स प्रागभावादिकल्पनायां गौरवात् लाघवज्ञानसहकारेण उपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्वविशेषो नित्यताद्रूप ज्ञानजन्यत्वसिद्धि एवं तज्ज्ञानस्य कारणविषयकतया विनिगमनाविरहेण सर्वविषयकत्व सिद्धिरिति भाव ॥ १ ॥

कार्यत्वहेतौ बाधदोषमाह, शरीरविशिष्टस्यति शरीरविशिष्टस्यैव कर्तृत्वदर्शनं,

इति (१), कर्त्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च (२)। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिविरोधिनो यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरी कर्त्ता उपनेयः, पक्षधर्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषविरोधश्च (४), यद्वा शरीरजन्यत्वादुपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिः (५), इति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह।

विशेषणबाधान्मञ्च कर्त्तृत्वरूपविशेषणबाधात्मक, विशिष्टबाध सकर्त्तृकत्वबाध। यद्यपि बाधस्तृतीयस्तबके निरस्त तथापि तत्र योग्यानुपलब्धिबाधो निरस्त अत्र तु अनुमानबाधो निरसनीय अनुमानञ्च ईश्वरो न कर्त्ता शरीराभावादित्येवरूपम्, एतादृशानुमानसामर्थ्येनैवोक्त शरीरविशिष्टस्य कर्त्तृत्वमिति। तथाचैतादृशानुमानेन क्षिति सकर्त्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानबाध। अत एव ईश्वरस्य आत्मभिन्नत्वभिमानेनेदम्।* सत्प्रतिपक्षमनुमानमाधसुक्ता सत्प्रतिपक्षेण तमाह, कर्त्तृजन्यत्वव्यापकेति, तथाच क्षितिरकर्त्तृका शरीराजन्यत्वादिति विपरीतकोटिसाधकानुमानेन सत्प्रतिपक्ष इति भाव। प्रकारान्तरेणानुमानबाधमाह यद्वेति, कर्त्ता शरीर्य्येवेति कर्त्ता शरीर्य्येवेत्येवंरूपतादृशव्याप्तिविरोधिनोत्यर्थ, विशेषणस्य तैवकारस्य विशेष्यतावच्छेदके विशेषणव्याप्यत्वरूपावच्छेदत्वबोधकत्वात्, तथाच क्षिति सकर्त्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलादशरीरिकर्त्तृसाध्यत्वसिद्धि कार्य्यां तत्र च शरीरित्वव्यापककर्त्तृत्वरूप प्रतिबन्धक तद्व्याप्यतया शरीरित्वधर्मभ्रमितावच्छेदककत्तदभावप्रकारकानुमित्युत्पादानभ्युपगमादिति नैतत्सिद्धिरिति भाव। साध्याप्रसिद्धिमाह, यद्वेति, यथादर्शनप्रवृत्तयेति यत्र कर्त्ता स शरीरी यथा घटादिकर्त्ता कुलालादिरिति सहचारदर्शनगृहीतया, व्याप्त्या शरीरित्वविशिष्टकर्त्तृत्व व्याप्त्या, शरीरी कर्त्ता उपनेय कर्त्तृमात्रे शरीरित्वमनुमेयमित्यर्थ, पक्षधर्मतया इतरबाधसहकारेण, क्षित्यादौ सर्वोपलक्षणीभविष्यदादौ, अशरीरीति कर्त्ता उपनेय इति पूर्व्वान्वय, कर्त्तरि अशरीरित्वम् अनुमेयमित्यर्थ, साध्याप्रसिद्धिरिति ईश्वरस्य कर्त्तृत्वे शरीरित्वव्यापकत्वेन शरीरित्वस्य पक्षधर्मताबलेनाशरीरित्वस्य च प्रसक्त्या शरीरित्वाशरीरित्वोभयविशिष्टकर्त्तृत्वरूपसाध्याप्रसिद्धिरित्यर्थ, अत एव हेतुनाह विशेषविरोधश्चेति वा, हेतौ, तत्र कर्त्तृत्वनिरूपशरीरित्वव्याप्तिबलेन उपस्थितस्य कर्त्तरि शरीरित्वरूपविशेषस्य

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात्, प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न, नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

ईश्वरे धर्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधो (१) न, अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्मिसाधकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्, एवञ्च न विशेषणबाधात्मकोविशिष्टबाध प्रत्यक्षात्मक इति, ईश्वरो न कर्त्ता

पक्षधर्मताबलेनोपस्थितस्य कर्त्तरि अशरीरित्वरूपविशेषस्य च द्वयो विरोध ईश्वरैक धर्मिकत्वाभावलक्षणोविरोध । एतदेवोक्त रामभद्रेण "ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरित्वा दिति बाधोऽत्र दोष विविरकर्त्तृका शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षो वा कर्त्ता शरी र्य्येवेति व्याप्तिविरोधिनी वा शरीरित्वाशरीरित्वयोर्विरोधो वा शरीरजन्यत्वमुपाधिर्वा" इति। विपक्षव विशेष्यविरोधश्चेत्यय पाठ प्रकाशकाराद्यसम्मतत्वान्न समीचीन । प्रकाश कारेणाप्युक्त "व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोध स्यात् इति। व्याप्यत्वासिद्धिमाह, शरीरजन्यत्वाद्युपाधेनेति, यत्र यत्र सकर्त्तृकत्वम् उभयवादिसिद्ध तत्र तत्र शरीरजन्यत्वम् इति शरीरजन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्व, यत्र यत्र कार्य्यत्वम् उभयवादि सिद्ध मेवानन्तर्गतं यत् क्षित्यङ्कुरादिकं तत्र शरीरजन्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वमिति शरीरजन्यत्वस्य उपाधित्वम्। कार्य्यहेताविति कार्य्यत्वहेतावित्यर्थ दोषा इति यथाकथञ्चित् क्षित्यङ्कुरादिधर्मिकानुमानविरोधकदोषा न तु हेत्वाभासलक्षणाक्रान्त दोषा इति। दोषानुद्धरति, मूले न बाधोऽस्योपजीव्यत्वादिति, बलवत्त्वात् ईश्वरसिद्धि धर्म्मकत्वात् इदञ्च कारिकाद्योपजीव्यपदार्थविवरणम्। न अधिकरणज्ञान विनापि बाधो घटो नास्तीतिप्रत्ययवत् ईश्वरे कर्त्तृत्वं नास्तीतिप्रत्यय कथं न सम्भवतीति वाच्यम्। परिच्छिन्नस्य व्याप्यत्वमुख्यविशेषणज्ञानाजन्यत्वनियमेन तादृशप्रतीतौ बाधो विशे षणस्य कर्त्तृत्वादेः विशेष्यत्वस्य च बाधकत्वात्। न चात्रापि तथा सम्भवति, विशिष्ट बुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रमाणान्तरेणापि विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया ईश्वररूपविशेषणज्ञानार्थं यत् प्रमाणान्तरमपेक्षणीयं तत्र ईश्वरस्य कर्त्तृत्वसिद्ध्या ईश्वरे कर्त्तृत्वं नास्तीतिप्रत्ययस्य बाधितत्वात्। अनुमानबाधोऽपीत्यादि, अनुमानेऽपि परा-

अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः । क्षित्यादि न सकर्तृक शरीराजन्यत्वात् इति (२) न प्रतिबन्धक, सत्प्रतिपक्षहेतो शरीराद्य वैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्धा दुर्बलत्वात् । तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्ते पक्षधर्मत्वसहकारात् विपक्षबाधकतर्कावतारात् बलवत्त्वम् उपन्य स्ताया कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्ते दुर्बलतया न प्रतिबन्ध । चतुर्थे च यदि पक्षधर्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध, कर्तृत्वस्या

!

१ ‍

सर्वार्थम् । अधिकरणमानस्याविषयीभवेन उक्तानुमानस्याप्रसिद्धत्वेन न बाधकत्वमिति भावार्थम् । शरीराद्यवैयर्थ्यादिति अजन्यत्वस्य अकर्तृकत्वव्याप्यत्वेन उपयकत्वात् शरीरादेस्य निष्फलत्वादित्यर्थः, व्याप्यत्वासिद्धा नीलधूमादाविव व्यर्थविशेषणघटितत्वेन आयानदीकारित्वेत्यर्थः दुर्बलत्वात् प्रकृतसाध्याभावासाधकत्वादित्यर्थः । न च शरीरा जन्यत्वहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि अजन्यत्वहेतुनैव तस्य सम्भव इति वाच्यम् । यत् स्वरूपासिद्धत्वम् अत्रैव तत्जन्यमित्यनुमानेन द्व्यणुकादौ जन्यत्वसिद्धा अजन्यत्वस्य शरीरासत्त्व पक्षधर्माभावप्रकाशतया असाधकत्वात् । न च शरीराजन्यत्वादित्यत्र अप्रयोजकत्वेन दुर्बलत्वात् । प्रतिबन्धो सार्थकमिति वाच्यम् । तस्य सार्थक्यसम्भवेऽपि कार्य्यत्वव्याप्ते कार्य्यत्वनिष्ठसकर्तृकत्व न दुर्बलैरिति कार्य्यकारण विरुणोति तृतीयेऽपीति कार्य्यत्वव्याप्ते, पक्षधर्मतासहकारात् व्याप्ते, बलवत्त्वमित्यनेनान्वय बलवत्त्व प्रकृतसाध्यसाधकत्वं, विपक्षस्य साध्याभाववत्त्वेनास्य बाधकी इतरबाधसहकारात्, विपक्षबाधकतर्कावतारात् यद्यत्र कर्तृजन्यता अभेदकं न स्यादिति एवं सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् कार्य्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् इत्यादि, दुर्बलतया विपक्षबाधकतर्का रूप तदवतारात् तेन व्यभिचारशङ्कानिरासादित्यर्थः, सिद्धासिद्धौ भावेन सन्दिग्धतया, न प्रतिबन्ध न प्रकृतसाध्यप्रतिबन्धकत्वम् । अशरीरी उपस्थित त्विति विरुणोति चतुर्थे चेति, पक्षधर्मतया इतरबाधसहकारेण कर्तृत्वस्याशरीरित्वसामानाधिकरण्योपलब्धौ अशरीरी कर्त्ता उपस्थित कर्तृत्वस्येति कर्तृत्वे शरीरित्वव्याप्यत्वग्राहकेन तादृशव्याप्ति क्वचित् कर्त्तरि अशरीरित्वसिद्धा कर्तृत्वे शरीरित्वमुपनेयमित्यासङ्गमिति भाव । तदुपस्थापन इति अशरीरि त्वेन कर्तृमात्रे शरीरित्वमुपनेयमित्यासङ्गमिति ईश्वरात्मकैकधर्मिणि विरोधघटक कर्तृत्वोपस्थिताविति, विरोधाश्रयस्येति ईश्वरात्मकैकधर्मिणि सामानाधिकरण्य विरोधघटक तदुपस्थितावित्यर्थः । तथाच ईश्वरपक्षपदे तादृशविरोधोदय इति भाव ।

शरीरित्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुपलम्भे तु न विरोध, विरोधाश्रयस्यासिद्धेः। पञ्चमे च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभाव निबन्धना भ्रमानरूपा सिद्धिर्योग्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधे रपि विपक्षबाधकाभावेनाभासत्वात् ॥ २ ॥

ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्कोऽस्ति तादृशोऽनुकूलतर्काभावश्च तत्राह।

तर्काभासतयाऽन्येषां, तर्कशुद्धिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपोविभूषणम् ॥३॥

प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्धा आश्रयासिद्धा इत्याभासाः।

[illegible] समाधानं च "शरीरित्वाशरीरित्वे इत्यौ व्याप्ति-पक्षधर्मताभ्यां [illegible] [illegible] यो विरोध स न ईश्वरस्य [illegible] [illegible] भाव" इति। [illegible] नासिद्धिरनिबन्धनात्, अनिबन्धना निर्वाप्त, एतत्कारिकां विवृणोति, पञ्चमे [illegible] [illegible] [illegible], विपक्षबाधकेति अनुकूलतर्कविरहे एवासिद्धिरेवम् [illegible] अनुकूलतर्कसत्त्वात् असिद्धनिबन्धनमिति भाव। तर्काभावश्च [illegible] [illegible], [illegible] तर्काभावादेवेत्यत्र, भ्रमानरूपा [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] व्याप्यत्वासिद्धिरिति, [illegible] शरीरजन्यत्व [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible], शरीरजन्यत्वोपाधेरपीति [illegible] [illegible], विपक्षबाधकाभावेन [illegible] [illegible] [illegible] शरीरजन्यत्व व्यभिचारसम्बन्धिताभावात् [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरीरजन्यमिति नियमेनैव शरीरजन्यत्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुकूलतर्काभावेन [illegible] [illegible] [illegible] भाव ॥ २ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] प्रतिकूलतर्काणां [illegible] ईश्वरो यदि [illegible] [illegible] शरीरवान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिकूलतर्कान् [illegible] ईश्वरासिद्धादिति, [illegible] न [illegible]

कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्य विभूषणं उपकारकः। आर्षं "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमश्च (गीता०)। "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"॥ (मनु० अ० १२) इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम्॥ ३॥

ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत आह।

स्वातन्त्र्ये जडताहानिः, नादृष्टं दृष्टघातकम्।
हेत्वभावे फलाभावः, विशेषस्तु विशेषवान्॥४॥

न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं। परमाणोरेव यत्नवत्त्वे तथा नुपपत्तिः, अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात्। अदृष्टमपि दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनकम्। न च चेष्टायामिव भोक्तृ

अयत्नस्य निषेधार्थकत्वात्। टीकायाम् आश्रयासिद्धा इति आश्रयासिद्धा असदाश्रय विषयका, आभासा कर्त्तृत्वाभावरूपविषयापरिशोधका, प्रमाणस्यासदनुयोगिकत्वाभाव- दिति। इत्यागमश्चेति उपकारक इति पूर्वेणान्वयः। नन्वीश्वरस्य कर्त्तृत्वाभावसाधकागमस्यापि सत्त्वात् कथमस्यागमस्य प्रामाण्यमित्यत आह, आर्षमिति, आर्षं वेदं धर्मोपदेशं स्मृत्यादिकम्। तस्मात् तर्कसहकृतागमस्य तर्कविरहितागमस्य तर्कानुगृहीतस्येति तर्कसहकारस्येत्यर्थः, तथाच तर्कसहकृतागमस्य दुर्बलत्वमिति भावः॥ ३॥

अप्रयोजकं कर्त्तृ, तत्र प्रयत्नजन्यं कर्त्तृत्वादिति हेत्वादिप्रयोजककर्त्तृहेतुभूतप्रयत्न- प्रयत्नेनैवासिद्धिरिति यत् पूर्वमुक्तं तत्र कर्त्तृत्वे अप्रयोजकत्वमाशङ्कते, नन्वित्यादिना, कार्य्यत्वमिति कर्त्तृत्वमित्यर्थः। सर्गाद्यकालीनपरमाणुक्रियाहेतुभूतप्रयत्न परमाणावेवास्तु अथ वा प्रयत्नं विना अदृष्टादेव तत्कर्म्मास्तु किं वा चेष्टारूपक्रियाविशेषो भोक्तृप्रयत्नविशेष जन्योऽस्तु, न तु क्रियामात्रम् अप्रयोजकत्वहेतुभूतदोषत्रयं क्रमेण निरस्यति कारिकायां स्वातन्त्र्य इति स्वातन्त्र्ये परमाणौ प्रयत्नवत्त्वे जडताहानि अचेतनत्वहानि, एतेन प्रथमदोषनिरासः। अदृष्टं न दृष्टघातकं न प्रयत्नादिदृष्टकारणपरित्यागेन कार्य्य- जनकम्, अदृष्टादेव सर्वत्र कार्य्योत्पादे कुलालादीनां हानिः। एतेन द्वितीयदोष

प्रयत्नो हेतुः, न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात्, अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ॥ ४ ॥

ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत आह ।

कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोः ।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

धृति विनाशयो प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्व । विच्छेदेनान्तरा

नियामु । ननु विशेषतामेव हेतुत्वमित्यत आह, हेतुमात्र इति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां घटादौ दण्डादेरिव कार्यमात्रे कृतेरपि हेतुत्वग्रहात् तदभावे अङ्कुरादिकार्य्योत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः । विशेषस्त्विति चेष्टात्मकक्रियाविशेषे भोक्तृप्रयत्नजन्यत्वरूपविशेषवत्त्वात्, तथाच यद्विशेषयोरिति न्यायात् सामान्यतः क्रियात्वावच्छिन्नं सामान्यतः प्रयत्नेन हेतुत्वसिद्धिरिति भावः । अन्यथा तत्तत्कारणस्य तत्तत्कार्यहेतुत्वे सामान्यतो दण्डत्वादिना घटादिकं प्रति हेतुत्वविलयापत्तेः । टीकायां कर्म्मानमिति कृतिविशिष्टमित्यर्थः तेन कृतेरपि हेतुत्वलाभः, कार्य्यमिति तथाच कार्य्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया [illegible] न च कर्मत्वं प्रयत्नजन्यत्वे प्रयोजकमिति भावः । [illegible] हेत्वभावे फलाभाव इत्यर्थो विवक्षित, तथाच प्रयत्नाभावे अदृष्टाभावस्य न [illegible] मिति भावः ॥ ४ ॥

[illegible] प्रयत्नविशिष्टजनकत्व धृतिमत्त्वात् [illegible] प्रयत्नजन्य [illegible] मात्रे अनुकूलत्वं दर्शयितुं शङ्कते ननु धृत्यादीनां किं मानमिति तथाच धृतिविशेषस्य विनाशविशेषस्य च प्रयत्नविशेषजन्यत्वेऽपि तत्सामान्ये तत्सामान्यजन्यत्वे मानाभाव इति भावः । कारिकायां कार्य्यत्वादित्यादि एवं पूर्वोक्तरीत्या क्रियासामान्य-प्रयत्नसामान्ययोः कार्य्यकारणभाववदिति यावत्, धृति विनाशयो धृतिसामान्य विनाशसामान्ययोः प्रयत्न सामान्यजन्यत्वात् निरुपाधित्वम् अन्यथासिद्धत्व, तथाच कार्य्यकारणभावग्राहकं व्यभिचारादर्शनं सत्त्वमिति भावः । पदस्यापीति कार्य्यत्वविरह [illegible] पूर्वानयनः [illegible] कार्य्यत्वात् [illegible] प्रयोज्यत्वात् [illegible]

प्रलयेन आदर्शाद्यभावात्, अर्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारा-नभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिद्ध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम्। पद्य वा कार्य्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते। कार्य्यं तात्पर्य्यं, तात्पर्य्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्य्यं हि यस्य वेदे स एवेश्वरः। आयोजनं व्याख्यानं, वेदास्तदर्थविद्व्याख्याता महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थानवगमेऽननुष्ठानापत्तेः,

---

पूर्वपूर्वकुलालादि धित्वम् अव्यभिचरितत्वमित्यर्थः। सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहार प्रयुक्त एव भविष्यति किमीश्वरेणेत्यत आह, विच्छेदेनेति प्रलये विच्छेदादय व्यवहारो न अनादित्वाच्च सर्गादौ तद्व्यवहारप्रवर्त्तक कश्चिदपेक्षित इति भावः। प्रत्ययादेर्वेदजन्यशाब्दधीप्रामाण्यादेश्च निरुपाधित्वं पूर्ववत् कार्य्यकारणभावरूपानुकूलतर्कादेव शाब्दप्रमायां वक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यत्वव्यवस्थापनादिति भावः। प्रत्ययादेरित्यादि पदेन श्रुति सङ्ख्याविशेषपरिग्रहः। टीकायाम् आदर्शाद्यभावात् व्यवहारदर्शकाभावादि त्यर्थः, अर्वाग्दर्शी पूर्वव्यवहारादर्शी, नाद्यव्यवहारमूलं नाद्यव्यवहारप्रवर्त्तक इत्यर्थः, तस्य सिद्धमानाभावादिति भावः।

वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृमीमांसकं प्रति परमेश्वरस्वीकाराय कार्य्यायोजनेत्यादिकारिकामन्यथा व्याख्याति प्रतिज्ञानीते अथ वेति, कार्य्यमिति कार्यत्वम् उद्देश्यत्वम् उद्देश्योऽभिप्रायः स एव तात्पर्य्यमिति कार्य्यपदस्य तात्पर्य्यपरत्वं, तात्पर्य्यमिति तदेव परम् उद्देश्यमस्येति व्युत्पत्त्या यदुद्देशेन यः शब्दः प्रयुज्यते स तत्परः तस्य भावः तात्पर्य्यं तच्च इच्छाविशेषः। अतएव प्रकृतावान्तरप्रतीतिमुद्दिश्य प्रयुज्यते इति तत्र प्रतीतिपरः निन्दावाक्यञ्च निवृत्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते न निन्दितपरमुच्यते। तात्पर्य्यविषय एवेति एतद्वाक्यात् एतदर्थविशेष्यकैतदर्थप्रकारकबोधो भवत्विति वक्तृतात्पर्य्यविषयवाक्यार्थ एवेत्यर्थः, शब्दप्रामाण्यं शब्दनिष्ठप्रामाण्यं तच्च तात्पर्य्यविषयवाक्यार्थयथार्थशाब्दबोधजनकत्वं, निष्प्रयोजकानुनिष्कवाक्यानां प्रामाण्यव्यवहाराभावात्। एवञ्च तात्पर्य्यस्य स्वरूपतः यदुच्चरितमनुवदन्तः अर्थतात्पर्य्यस्य तदुच्चारकेण श्रोतुरर्थबोधजनकेऽपि तद्वाक्यस्यार्थे प्रामाण्याभावात् तात्पर्य्यपदं सूत्रवक्तृतात्पर्य्यपरम्, एवञ्च वेदे तत्पूर्वकं प्रमात्वादिवत्

एकदेशदर्शिनय व्याख्याय। नाश्वास । एवं धृतिधारणं, धृत्यादे- रित्यादिग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः। एवमोङ्कारादिपदार्थतया ईश्वर- सिद्धिः। तदुक्तम् "उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृष्टः सती। ईश्वरादिपद सार्थं लोकवृत्तानुसारत." ॥ उद्देश, इच्छाविशेष। एवम् "अहं सर्वस्य प्रभव." इत्यादावहंपद स्वतन्त्रोच्चारयितृपरं, लोकस्थले सतात्पर्यकशब्दस्यैव प्रमाणत्वात् "य एव लौकिकास्त

मतेन वेदे तात्पर्यसिद्धावप्यावश्यकतात्पर्यमादाय न सिद्धसाधन मनादिमुख्यस्वतन्त्रपुरुष- तात्पर्यस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वेन साध्यत्वात्। स एवेश्वर इति तदन्यस्य सकलवेदार्थ- दर्शित्वाभावादिति भाव। न च वेदे स्वतन्त्रपुरुषीयेश्वरतात्पर्यसाधने साध्याप्रसिद्धि- रिति वाच्यम्। यद्वाक्यं यदर्थे प्रमाणत्वव्यवहारविषय तद्वाक्यं स्वतन्त्रपुरुषीयतात्पर्य- विषयतदर्थबोधजनकमिति सामान्यव्याप्त्या वेदे तत्तदर्थविषयकप्रमाणव्यवहारविषयत्व- दर्शनात् कदाचित्प्रसिद्धेः। न चैतादृशतात्पर्यकपदसाध्यघटकतयेश्वरसिद्धावपि तात्- पर्यस्य इच्छारूपत्वात् तात्पर्यबोधककार्यं पदाधारपदमौनिभक्त्वसङ्गतिरिति वाच्यम्। निरुक्तसाध्यघटकतया कस्यचित्पुरुषस्य सामान्यत सिद्धावनन्तरं तस्य नियमेनैवविषय- ज्ञानवत्त्वस्वरूपत्वेन सिध्यत एव इति तात्पर्यस्य परमेश्वरसाधकत्वात्। अतएवात्र तात्पर्यं हि यस्य वेदे स एवेश्वर इति, एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। आधाराधेयभावेन वा व्याख्यानम् इति सुन्दरव्या आयोजनपदस्य व्याख्यापरत्वम्। तदर्थविज्ञानाभावा सकलवेदार्थदर्शित्वसिद्धिनिरर्थका, महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् महाजनानुष्ठीयमान- विषयबोधकवाक्यत्वादिति च। एकदेशदर्शिन इति वेदैकदेशदर्शिन अस्मदादयः, तेषाम् न विश्वास। आश्वास वेदपारगं वेदाध्ययनमिति यावत्, तथाच "स्वाध्यायो- ऽध्येतव्य" इति श्रुतिमूलक वेदाध्ययनं अनवच्छिन्नप्रमाणपुरुषमूलक शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् सन्ध्यावन्दनेन साध्यप्रसङ्गता। ईश्वरसिद्धिरिति भाव। धृत्यादेरित्यादिपदग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रह इति, अनुष्ठानम् उपासनं, तदाचार्यं प्रयोग उपासनं कर्तव्यं शिष्टैः शौचाचारवत् इति। केचित्तु आचारे ज्ञानविज्ञान, तथाच वेदा एतद्विषयकानिर्णायकाः अनुष्ठातृत्वात् मा ते आचरितानुष्ठानम्। एवं यागादि यागादिविषयकानित्य ज्ञानवत्त्वमनुष्ठान अनुष्ठितम् मन्वादिवदितिप्रत्यासत्तिरिति वदन्ति। ईश्वरादि

एव वैदिका." इति लौकिकाद्भासादिपदवल्लौकिकोऽपीयमेव व्यवस्था। प्रत्ययाः. विधिप्रत्ययात्, आप्ताभिप्रायो विषयः, यस्याभिप्रायः स एवेश्वरः ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातः, यतश्च सा।
तत् ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिः, तज्ज्ञापकोऽथ वा ॥६॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते, सा च इच्छातश्चिकीर्षातः, चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात्, तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वम् इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम्। स्वमतमाह

पदार्थतयेति, तथाचाय प्रयोग ईश्वरपदं जगदुत्पादककर्तृपरं तत्त्वेन वेदबोधितत्वादिति, तथाच श्रुति "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि। तदुक्तमिति, सूत्रकारे चेति शेष, तदुक्तमित्यनेन प्रमाणोपन्यासे स्वप्रमाणं प्रतीयत इति तदुक्तमित्यनेन स्वीयप्रमाणोपन्यासस्य सन्दर्भविरुद्धत्व प्रतिभाति। इच्छाविशेष इति, तथाच विश्व इव सर्वस्य इच्छाविशेष एव वेदे तात्पर्यं न त्वपरस्य, एवं सर्वस्य वेदस्यापि इच्छाविशेष एव सर्वस्य इच्छाविशेष एव वेदे तात्पर्यम्। लोकवचनानुसारेण तस्य निश्चितप्रामाण्या निर्दोषेति यावत् इति पूर्वोक्तस्य तात्पर्यम्। लोकवचनानुसारेण तथाचाय प्रयोग अलौकिकार्थ इत्यस्यार्थमाह, एवमित्यादि स्वतन्त्रोच्चारयितृपरमिति, तथाचाय प्रयोग अलौकिकार्थ पदं स्वतन्त्रोच्चारयितृपरम् पदत्वात्, लौकिकपदवदिति। य एव यादृशा एव, त एव तादृशा एव। इत्येव व्यवस्था लौकिकशब्दप्रामाण्यवद्वैदिकशब्दप्रामाण्यव्यवस्थेत्यर्थः। यस्याभिप्राय इति वैदिकलिङादयं इति शेष, प्रयोगस्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतिघटकलिङ्प्रत्यय आप्ताभिप्रायबोधक लिङ्प्रत्ययत्वात् लौकिक लिङ्प्रत्ययवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रतीयात् प्रवृत्तौ स्वत प्रवृत्तिपदार्थः तथापि विधि प्रवृत्तिजनकत्वरूपत्वाद् इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थनिर्वाहे प्रकृतिजन्यत्वस्य यत्नस्यार्थ कृतिरेव प्रवृत्तिपदार्थं इच्छाया कर्तव्यतादिसाधनत्वेन यथायथमुक्तम्। यतोऽयं हेतुः, सत्यां सा चेति इत्यादिसंग्राहादेव प्रवृत्तिरिति, तत्र हिंसादिपदार्थे, दोषाद्यप्रसक्त्या उपायतोऽदिष्टमिति सूक्ष्मत्वमाह, कारिकायां प्रवृत्तिरिति, सत्र हिंसादिपदार्थे, दोषाद्यप्रसक्तेः, विशेषेण इति इदं कृत्वा साध्यतामात्रविवक्षया प्रकारान्तरेण इत्यर्थ, कार्यत्वं

तज्ज्ञापकोऽथ वेति। इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधि प्रत्ययार्थ ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयं परिशेषयति,—

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्त्तृधर्मो न सङ्गरात् ॥७॥

यत्नस्य कर्त्तृधर्मस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे "आत्मानं विजानीयादि त्यत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ग्रामं गच्छतीत्यत्र प्रवृत्त्यापत्तेश्च। यत्नस्य विधित्वे दोषमाह, "अप्रवृत्ते, आख्यातान्तरेण यत्ने बोधितेऽपीष्ट साधनत्वाप्रतिसन्धाने अनिष्टसाधनत्वज्ञाने वाऽप्रवृत्ते। इच्छाया विधित्वे दोषमाह विरोधत इति। इच्छाया विधित्वे इच्छयैव तज्ज्ञानं जननीयम्, इच्छायाश्च ज्ञानेन चेच्छा जननीया, इत्यन्योन्या

कृतिसाध्यत्वं विधिरितीति विधिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः, इष्टसाधनत्वानुमापक इति तथाच इष्ट साधनत्वस्यान्यलभ्यत्वेन न विध्यर्थत्वम् अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति नियमात्, आप्ताभिप्रायस्य अनन्यलभ्यत्वेन शब्दार्थत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तीति प्रवृत्तिप्रयोजकचिकीर्षाहेतुज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविषयकत्वं पर्यवसितं विचारयतीत्यर्थः, अदृष्टकस्पन्द प्रयत्न चिकीर्षाभेदेन त्रिविधस्य कर्त्तृधर्मस्य विधित्वे दोषमाह इत्यादि। टीकायां कर्त्तृधर्मस्येति न च स्पन्दस्य शरीरवृत्तित्वेन कथं कर्त्तृधर्मत्वमिति वाच्यम्। समवायावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन क्रियाश्रयस्य कर्त्तृपदेन विवक्षितत्वात्। प्रवृत्तिप्रयोजकत्व विषयतया प्रवृत्तिहेतुज्ञानविशेषकस्याप्यादि यत्न अप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति इष्टहानेरित्यस्य विवरणं तथाच आत्मानं विजानीया दिति वाक्यात् चेष्टाकस्पन्दस्याननुभवेन प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति भावः। प्रवृत्त्यापत्ते श्चेति अनिष्टाप्तेरित्यस्य विवरणं तथाच ग्रामं गच्छतीति वाक्यात् चेष्टाकस्पन्दस्याव गमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। यत्नस्येति कर्त्तृधर्मस्यापि, आख्यातान्तरेण लका रेण। इच्छाया विधित्व इति चिकीर्षाया विधित्व इत्यर्थः, इत्यन्योन्याश्रय इति तथाच विध्यर्थज्ञानजन्या चिकीर्षा प्रवृत्तिजनिकेति नियमात् प्रवृत्त्यनुकूलचिकीर्षा विध्यर्थ

ग्रयः, तदिदमुक्तं विरोधत इति। नन्विच्छाज्ञानं लिङा जन-
नीयम् इत्यत आह, असत्त्वादिति। इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतु-
स्वरूपसदिच्छाऽभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, इच्छायाः स्वरूपसत्या-
एव प्रवृत्तिहेतुत्वात्। न च लिङ्श्रवणकाले इच्छा स्वरूपसती-
त्यर्थः। ननु लिङेव इच्छाजनिका इत्यत आह, प्रत्ययत्यागादिति।
इच्छाकारणत्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः
व्यभिचारादित्यर्थः। लिङ्श्रुतिकाले सुखत्वादिप्रकारकधीजन्येच्छा
लिङर्थं इत्यत आह, सद्वारादिति। इष्टसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छा-
हेतोरवश्यं स्वीकारात् तत्र च कारणान्तराभावात् लिङ्पदमेव
कारणम्, अतः फलेच्छाज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः तद्विनापि प्रवृत्ति-
सम्भवात्। तथाच सद्वारादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसद्वारत्वात्,
इच्छाज्ञानस्य इच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्पदजन्यत्वे
मानाभावाच्चेति ॥ ७ ॥

मानसमपेक्षते, इच्छादृष्टविषयज्ञानञ्च लौकिकमानसप्रत्यक्षरूपमिति तत्र लौकिक-
[illegible] इच्छा [illegible] इति भावः। लिङा जननीयमिति
तथाच लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य हेतुत्वेन [illegible] तत्राहेतुत्वात् [illegible]
इति भावः। प्रवृत्तिर्न स्यादिति [illegible] विरहे, तथाच स्वरूपसदिच्छायाम्
इच्छाज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः। इच्छाजनिकेति इच्छाजनकेति शेषः, ज्ञान
लिङेति इष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, व्यभिचारादिति इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वे लिङा
इच्छोत्पत्तौ कारणत्वे कार्यस्य स्वरूपव्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः। उपायेच्छायां उपायेच्छा
प्रति हेतु इति, [illegible], लिङ्श्रुतिकाले इति, सुखत्वादिप्रकारकधीजन्येति
सुखादिरूपफलेच्छेत्यर्थः, तथाच लिङा फलेच्छाज्ञानं जन्यते तत्र [illegible]
तत्र प्रवृत्तिरिति [illegible] प्रवृत्तं कार्यमिति भावः। तत्र च इष्टसाधनतायां च, कार-
णान्तराभावात् लिङ्पदातिरिक्तकारणाभावात्। ननु फलेच्छाज्ञानस्य कारणत्वे इष्ट-
साधनताज्ञानहेतुत्वं न [illegible] आह, तद्विनापीति फलेच्छाज्ञानं विनापीत्यर्थः,
इष्टसाधनताज्ञानरूपसाधनसद्वारत्वादिति, सद्वारादित्यस्य विवरणम्, [illegible]

ननु यत्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु आख्यातान्तरञ्च न यत्नवाचकम्, अनुकूलव्यापारमात्र एव आख्यातशक्ती रथोगच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह,—

कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्न एव कृतिः, पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ८ ॥

घटं कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारात् कुलालादि कर्त्ता न कारकान्तरमिति कृञ्धात्वर्थः, कृतिः । ननु यत्नपदपर्य्यायता स्यादत आह, पूर्वेति परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावना, फलानुकूलतापन्नयत्न एवाख्यातार्थः । यद्वा फलानुकूलव्यापारधात्वर्थप्रत्ययजनिका पूर्वा

यत्नज्ञानेन फलेच्छाज्ञानस्य अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमिति इच्छाज्ञानस्यच्छाजनकत्व इति । ७ ।

आख्यातान्तरञ्चेति यत्नाभिधायकमित्यर्थः तथाच ग्रामं गच्छतीति वाक्यस्य यत्नबोधकत्वात् प्रवर्त्तकत्वमिति भावः । कारिकायां कृताकृतविभागेनेति घटः कृत अङ्कुरो न कृत इति विभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया कर्त्तृत्वप्रयोजकस्य प्रतिनियतत्वेन यत्न एव कृतिः करोत्यर्थः ननु यत्नस्य करोत्यर्थत्वेऽपि कथमाख्यातार्थत्वमित्यत आह कारिकायां पूर्वेति, परस्मिन् उत्तरकालवर्त्तिनि फले पूर्वा साधनीभूता सैव कृतिरेव भावना भाव्यते फलमनया इति व्युत्पत्त्या आख्यातपदवाच्या इति समुदितकारिकार्थः । टीकायां घटः कृत इत्यादि तथाच क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वप्रतिसन्धानाप्रतिसन्धानाभ्यामेव घटाङ्कुरयो कृताकृतव्यवहारात् कुलालादिरेव कर्त्तेत्यर्थः, न कारकान्तरमिति न दण्डचक्रादि कारकान्तरमित्यर्थः तथाच यदि व्यापारमात्रस्य करोत्यर्थत्वं तदा दण्डचक्रादिव्यापारकाले कार्य्यजनकत्वात् दण्डचक्रादावपि कर्त्तृव्यवहारः स्यादिति भावः । फलानुकूलतापन्नयत्न इति तथाच आख्याते यत्नवाचकत्वं यत्नत्वम्, आख्यातस्य यत्नवाचकत्वं फलानुकूलतापन्नयत्नम् इति फलवाचकोऽधिकमितान् करोतेः यत्नपर्य्यायत्वमिति भावः । ननु भवतु कर्त्तृवाचकत्वमाख्यातस्य कृत्प्रत्ययवत् तस्मात् पक्तृपाचकादिष्वपि प्रतीत

यस्मिन् पूर्वापरीभूतत्वे सति, कृतिराख्यातार्थः, तथाच प्रयत्नवत्त्व-
मनकूलत्वं पूर्वापरीभूतत्वमिति त्रयमर्थः ॥ ८ ॥

ननु धातुना यत्नः प्रतीयते, आख्यातस्य च अनुकूलव्यापार-
मात्रार्थकत्वम्, आक्षेपादेव च यत्नलाभ इत्यत आह,—

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः ।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ ९ ॥

तया कृत्या तद्वाचकपदेन, पचति पाकं करोतीति विवरणात्
तत्र शक्तिः । अनुकूलव्यापारस्य यत्नानाक्षेपकत्वात् । वर्तमान

इत्यत आह, यदेति, पूर्वापरीभूतत्वे सतीति, तथाच पूर्वापरीभूत [illegible] [illegible]

[illegible]

पाकानुकूलव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात्। ओदनमिति, कर्मपदो-त्तरं पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रति-सन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्मादौ जिज्ञासा ॥ ९॥

ननु कर्त्तुरपि विवरणात् तत्रापि शक्तिराख्यातस्य स्यात् तत्राह,—

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षा व्यवस्थितिः॥ १० ॥

आख्यातवाच्यया संख्यया आश्रयस्य आक्षेपादेव लाभाद कर्त्तरि शक्तिकल्पना। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति आख्यातार्थ-विशेष्यत्वमाक्षेपलभ्यत्वम्। मुक्ता इत्यादौ क्तान्तार्थानामर्थवार-

---

कर्मपदस्य परसमवेतव्यापारजन्यफलविशिष्टबोधकतया व्यापारसामान्योपस्थापकत्वात् 'व्यापार-सामान्योपस्थितौ व्यापारविशेषजिज्ञासासम्भवात् इत्याशङ्कामपनेतुमाह, ओदनमितीति, तथाच कर्मपदस्य यत्नघटितार्थानुपस्थापकत्वेऽपि कर्मपदार्थस्य कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्यो-पस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासासम्भवात्। एतदेव द्रढयति यथेत्यादिना, कर्मादौ जिज्ञासा ओदनं तेमनं वा इति कर्मविशेषजिज्ञासेत्यर्थः। तथाच आख्यातस्य कर्माद्यनुपस्थापक-त्वेऽपि आख्यातार्थकृतौ कर्मव्यापकत्वप्रतिसन्धानेन कर्मसामान्योपस्थित्या पचतीत्यनन्तरं यथा कर्मविशेषजिज्ञासा तथा ओदनमित्यनन्तरं कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्यो-पस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासेति भावः ॥ ९ ॥

विवरणादिति पचतीत्यस्य पाकयत्नवानिति विवरणादित्यर्थः। कारिकार्थं आक्षेप-लभ्य इत्यादि, संख्येये संख्याश्रये कर्त्तरि, नाभिधानस्य कल्पना न शक्तेः कल्पना, 'तया-प्यनन्वयश्च शब्दार्थे' इति नियमात् कर्त्तुर्नाख्यातपदवाच्यत्वम्। ननु आख्यातपदप्रति-पाद्यसंख्याया कर्त्तर्येवान्वयः न तु कर्मणि इति नियमः कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह, 'संख्येयमात्रलाभे त्वित्यादि,' तुरप्यर्थे, संख्यान्वयकथने संख्याश्रयस्य कर्त्तुः कर्मणो वा लाभ-सम्भवेऽपीत्यर्थः, साकाङ्क्षेण 'भावनासाकाङ्क्षेण, भावनान्वयबोधानुकूलानुपूर्वीमच्छब्द-प्रतिपाद्यकेनेति यावत्, व्यवस्थितिः, संख्यान्वयनियमः,' तथाच यत्र भावनाया

णाय विशेष्यदलम्। सुप्यते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविशिष्टत्वं ख्याप-
स्थापोति सत्यन्तदलम्। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्मता-
वच्छिन्नत्वात् तण्डुलस्य, न तत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धप्रातिपदि-
कार्थान्वयिनी। अतएव यं यं भावनाऽन्वेति तं तं संख्यापयतीति,
एकपदोपात्तभावनान्वयबलात् कर्त्रादिसंख्याभिधान एव प्रथमेति।
एवं कर्मापि नाख्यातपदवाच्यम् ॥ १० ॥

तत्रैव संख्यान्वयनियमात् कर्त्तृविहिताख्यातोपस्थाप्यसंख्याया कर्त्तरि, कर्मविहिताख्यातोपस्थाप्य-संख्याया कर्मणि अन्वय इति नियम इति समुदितकारिकातात्पर्यम्।

टीकायां आक्षेपादिति अन्वयबलादित्यर्थः। ननु आक्षेपलभ्य [illegible] किमिदम् आक्षेपलभ्यत्वं, न तावत् [illegible]अनुमितिविषयत्वं, शब्दोपस्थापितसंख्यायाम्तद् [illegible] स्थापितैवान्वयनियमादित्यत आह, प्रथमान्तेति, विशेष्यदलमिति, तथाच श्रुतेरत्र [illegible] प्रथमान्तेऽपि विशेष्य [illegible] "तिङ् समानाधिकरणे प्रथमा" इति सूत्रेण प्रथमान्तेऽपि विशेष्य [illegible] [illegible] वाच्यमिति भावः। भावनान्वये कर्मणो [illegible] [illegible] तथाच कुत्र [illegible] कर्मतावच्छेदकत्वात् कर्मत्वविशिष्टत्वमस्यर्थविषयत्वात् [illegible] इति भावः। ननु तर्हि विशेष्य एव भावनान्वयनियमेन कर्मणोऽपि [illegible] [illegible] शुद्धप्रातिपदिकार्थान्वयिनी [illegible] भावनायां [illegible] [illegible] भावनेति, [illegible] पचतीत्यत्र [illegible] [illegible] कर्त्तृत्वेनोपस्थितप्रातिपदिकार्थान्वयिनीत्यर्थः। [illegible] भावनाकाङ्क्षाविरहात् भावनायाः [illegible] पदार्थस्य निर्व्यापारत्वेनोपस्थितस्य [illegible] द्वितीयादिना तत्र व्यापारवत्त्वेन [illegible] [illegible] तत्रैव भावनान्वेति, न कर्मत्वादिना [illegible]। ननु कर्मणो भावनान्वयनिराकाङ्क्षत्वेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः। ननु [illegible] [illegible]

नन्वस्तु कर्मधर्मोविधि', तत्राह,—

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ ११ ॥

कर्म स्वर्गादि, तद्धर्मः कार्य्यत्वं यदि विध्यर्थः तत्राह, अतिप्रसङ्गान्न फलम् । स्वर्गे कार्य्यत्वज्ञाने सति स्वर्गासाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । यदि कर्म अपूर्वं, तद्धर्मं कार्य्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह, नापूर्वं तत्त्वहानितः । शाब्दबोधात् पूर्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्वं, पूर्वमुपस्थितौ च न तत्त्वम्, अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधी, शाब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्वस्य कार्य्य विशेषस्य भानं तत्राह, तदलाभान्न कार्य्यञ्चेति । नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा

व्याख्यानेन कमुदनुकाले "उत्थान सुधीजस" इति सूत्रं च अथ कर्मबोधकपदोत्तरं प्रथमा निर्वाह इत्याशङ्काह, कर्मादिष्वभिधान एवेति, तथाच यत्पदोपस्थाप्ये कर्मादि तत्स्थान्वयबोधकपदोत्तरं प्रथमाविभक्तिरिति तादृशसूत्रस्य तात्पर्यमिति भावः । कर्मणीति वैदेन चोदनं पच्यते इत्यादावित्यादि नाख्यातपदवाच्यमिति, तथाच कर्मव वाच्ये च लभ्यत्वात् न कर्मणि आख्यविहितास्थानपदवाच्यत्वमिति भावः ॥ १० ॥

कर्मधर्म इति कर्मणां स्वर्गादीनां धर्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थ इत्यर्थः, तथाच क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मपदेन यदि कर्म स्वर्गाद्युच्यते, तन्निष्ठकार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम्, अथवा कर्मपदेन स्वर्गसाधनमपूर्वं तन्निष्ठकार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम्, अथवा कर्मपदेन अपूर्वसाधनं यागादिकं, तन्निष्ठकार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति भावः । आद्ये दोषमाह, अतिप्रसङ्गादिति, न कर्मणीति धर्मीभूतस्वर्गादिनिष्ठकार्य्यत्वं न विध्यर्थ इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह, नदीत्यादि, कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधीरिति कार्य्यत्वरूपेण घटादौ शक्तिग्रह इत्यर्थः, शाब्दबोधे इति यागविषयकं स्वर्गकामकार्य्यम् इत्याकारकशाब्दबोध इत्यर्थः, योग्यतया भान स्वर्गकामपदार्थविशेषणत्वात् अपूर्वस्य भानम्, तथाच धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य तत्प्रकारकशाब्दबोधे अनुपकारकत्वनिश्चयस्य हेतुत्वात् कार्य्यत्वेन घटादौ विरुद्धत्वमिति

ननु कार्यत्वेनोपलक्षितायामपूर्वव्यक्तौ शक्तिग्रहः, गन्धवत्त्वेनोप-लक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्तौ पृथिवीपदस्येव इत्यवाह, तदलाभात्। अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्त्यनुपस्थितेः, गन्धवत्त्वेनापि हि पृथिवीत्वविशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति, प्रागनुभवात्. प्रकृते तथात्वेऽपूर्वत्वव्याघातादित्यर्थः। ननु कर्म यागादि, तद्धर्मः कार्यत्वं विधिः, तत्राह, न क्रियाऽपीति। अनिष्टसाधनताधीकाले प्रवृत्त्यदर्शनात्। अत्र अपिना नापूर्वमपि, उक्तदोषादित्यर्थः ॥११॥

ननु करणं शब्दः तद्धर्मोऽभिधा, तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकम्। अत एवाहुः, "अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्म-

---

इत्यात् सोम्यतावत्त्वेन कार्यत्वप्रकारकापूर्वप्रत्ययविषये ध्वकान्वयबोध इति भाव। नित्य निषेधापूर्वयोरिति सन्ध्यामुपासीतेति नित्ये ब्रह्मणा मांसं भक्षयीयादिति निषेधे च अपूर्वालाभप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच काम्यस्थले आशुविनाशिनां यागादीनां कालान्तर-भाविस्वर्गादिफलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या अपूर्वमवश्यकल्पनीयं, नित्यनिषेधस्थले फला-भावेन अपूर्वकल्पनायां प्रमाणाभाव इति भाव। नियोज्यस्येति प्रवर्त्तनीयपुरुषस्येत्यर्थः, तथाच नियुङ्क्ते प्रवर्त्तनार्थकत्वात् कर्मणि ल्युट्प्रत्ययेन तद्धर्मं लभ्यते, प्रवर्त्तनाकर्म च नियोज्य एव नियोज्य इति भाव। पृथिवीपदस्येवेति, तथाच यथा तन्मन्यपदत्तिमान् स एव नियोज्य इति भाव। उपरकान्ते पृथिवीत्वेन शाब्द-सम्भवतो पृथिवीपदस्यका इत्यपलक्षणविधया शक्तिग्रहे उपरकाले बोधः तथा कार्यं विधिशब्दमिति कार्यत्वोपलक्षिते अपूर्वे शक्तिग्रहे उपरकालः अपूर्वत्वेन अपूर्वस्य शाब्दबोध इति पूर्वपक्षतात्पर्यम्। प्रागनुभवादिति तथाच अभ-वस्य पृथिवीत्वयोः पूर्वानुभवजनितसंस्कारैव व्यवस्था गन्धवत्त्वदर्शनेन पूर्वगृहीतव्याप्ति-प्रतिसन्धानेनानुमितेर्वा सम्भवात् तदभावाच प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य यथे गन्धवत्त्वोपाधित्वेन उपलक्षणत्वात् पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनाखण्डत्वात् सर्वत्र शक्ति कल्पने, प्रकृते तु अपूर्वत्वाप्रतीतौ तथा न सम्भवतीति सिद्धान्ततात्पर्यम्। वतीयकल्पमाशङ्क्य निषेधति नन्वित्यादिना ॥ ११ ॥

मध्यमकल्पमाशङ्क्य निषेधति, नन्वित्यादिना करणं शब्द इति शाब्दबोधकरणं शब्द इत्यर्थः, भावनापदस्य शाब्दबोधकरणत्वमिति मतेनेदम्। अभिधा शब्दनिष्ठव्यापार-

भावना लभ्या सर्वाप्यातस्य गोचर. ॥" अभिधा योगप्रवर्त्तिका इति धी: शब्दादाख्यातार्थस्य उत्पादना उत्पत्त्यनुकूलकृतिरूपेयमित्याह,—

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्घट ॥ १२॥

विधि:, तदाचोक्तं "शब्दव्यापारभेदोवा कार्यभेदोऽथवा विधि।" इति। अभिधामित्यादि, नियोगश्च वैदिकविध्यादि., अभिधैव अर्थभावनातो भिन्नैव, अभिधाम् अभिधायका, भावना व्यापारविशेषम्, आह बाधकमिति। यथा शब्दभावनातोऽभिधा, अर्थाभावना च यथा आत्मा आत्मनो यथा इति व्युत्पत्त्या अर्थनिष्ठा भावना प्रकृत्यर्थ व्यापारविषय:, तदाख्यातस्य [illegible] आख्यातत्वेन आख्यातपदप्रतिपाद्य। तथाच वैदिकलिङ आख्यातत्व विधित्वेन च प्रतिपत्तिरिति च इदमेवार्थ इति भाव। शब्दादिति वैदिकलिङाद्यशब्दादिनिष्ठे, ननु विधिपदेन अभिधा [illegible] [illegible]

अभिधायां मानाभावात्, अभिधायन्दतोऽभिधायानेऽपि अप्रवृत्तेः। गरीयसो चचित्ता, लिङर्थत्वेति शेषः। ननु अन्यस्य लिङर्थत्वे बाधात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थ इत्यत आह, बाधकस्येति। प्रकृतेऽपि बाधकसम्भवात् ॥ १२ ॥

प्रवर्तनाया ज्ञानस्य कथमनुगतरूपेण कारणत्वं सम्भवतीति वाच्यम्। प्रवर्तनापि वर्तिष्ठव्यापारत्वेन प्रवर्त्तनाया अनुगमसम्भवात्। भावना हि द्विविधा शब्दभावना अर्थभावना च, द्वयोरेव किं केन कथमित्यंशत्रयसापेक्षत्वं, तत्र च शब्दभावना शब्दनिष्ठव्यापारतया शब्दव्यापारपदवाच्या, तदुक्तं, "लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः। सम्बन्धबोध करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते॥" तस्या किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामाह पुरुषप्रवृत्तिरिति पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, केनेत्याकाङ्क्षायामाह सम्बन्धबोध इति सम्बन्धबोध प्रवर्तनाया लिङ शक्तिग्रहः, कथम् सहकारी, प्ररोचना प्रशस्तफलसत्त्वबोधिका आर्थवादिकी स्तुतिः, सा च प्रवृत्तिप्रति सहकारी, प्ररोचना प्रशस्तफलसत्त्वबोधिका इष्टापेक्षया अधिकदुःखजनकत्वान् न प्रवर्तकेषु निरासेनोपयुज्यते, प्रशस्तफलज्ञाने इष्टापेक्षया न प्रवृत्तिः सम्भवति तदभावे च कारणाभावात् इव इति। अर्थभावना तु कर्तृव्यापारवत् दर्शपौर्णमासादियागाङ्गीभूतया-रूपा तत्र च याग करणतया, स्वर्गं कार्यतया, तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागकरणक आदियागविशेष। दविकर्त्तव्यतया अन्वेति, तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागकरणक स्वर्गोत्पादकप्रयाजादीतिकर्त्तव्यताकप्रवृत्तिप्रयोजक शक्तिमदकरणक प्ररोचनाङ्कव्यापारवान् शब्द इत्यन्वयबोध इति भाव। यद्यपि स्वर्गभावनाया यत्नरूपाया न यागकरणत्व किन्तु यागकारणत्व, यागस्य कृतिसाध्यताया सर्वसिद्धत्वात् तथापि स्वर्गकर्मक भावनाया विशेषणीभूतस्वर्गकरणतयैव स्वर्गकर्मकत्वविशिष्टभावनाकरणत्वं यागस्येति ध्येयम्। न च स्वेच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्य एव प्रवर्तनाजन्यप्रवृत्तिजन्येऽपि इष्टसाधनता ज्ञानस्यैव कारणत्वं न तु प्रवर्तनाज्ञानस्येति वाच्यम्। व्यापारभिन्नस्य कारणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव परसमवेतव्यापारजनकत्वनियमात् यथा दण्डस्य चक्रादेः स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव चक्रसमवेतस्पन्दजनकत्वं तथा लिङ कारणस्य स्वनिष्ठाभिधारूपव्यापारद्वारैव प्रवर्तनापुरुषनिष्ठप्रवृत्तिरूपव्यापारजनकत्वम् अयमप्रवर्तकत्वमतादिति। न च व्यापारभिन्नस्य कारणस्येत्यादिनियम एव नास्तीति वाच्यम्। मानाभावादिति, न च व्यापारभिन्नस्य कारणस्येत्यादिनियमस्य अभिचरितत्तया प्रमाणत्वासम्भवात्। अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ व्याप्तिनियमस्य

ननु कारणस्य यागादेर्धर्मं इष्टसाधनत्वं विध्यर्थोऽस्तु तत्राह,—

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥ १२ ॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनतायाः हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात्। न च स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति। अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति, यतो दारुद्वयमथनमग्निसाधनमिति। अनुमानात् अर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात्। यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं, तदा तदनुमानवैयर्थ्यम्। तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्यु-ब्रह्महत्यासन्तरणकामोऽश्वमेधेन यजेतेति विध्यनुमानस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात्। मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषे लिङ-

---

अभिधायकत इति अभिधा यागमर्तिर्वा इति वाक्यादपौत्वय। न च लिङ्पद जन्यभावनाश्रयस्य कारकत्वसम्बन्धेनोऽन्वयीय इति वाच्यम्। स्वेच्छाकान्येनयत्नो [illegible] कारकादिष्टसाधनत्वज्ञानादेव [illegible] परत्वे इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे लाघवात्। [illegible] पूर्वोक्तत्वात्। [illegible] अभिधाया [illegible]। [illegible] इति। २२।

प्राचीननैयायिकमतमाश्रित्य निषेधति, अन्यथेत्यादिना, कारिकायां हेतुत्वादि [illegible] इष्टसाधनत्वस्य न विध्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षः। टीकायां विध्यर्थस्येति, [illegible] लिङ्गत्वमिति, तथाच विध्यर्थस्य इष्टसाधनतारूपत्वे व्याप्य-हेत्वोरभेदेन इष्टसाधन [illegible] अनुमानासम्भवः। [illegible] विध्यर्थत्वे तु दारुद्वयमथनम् इष्टसाधनम् [illegible] भवतीति भाव। [illegible] विधिरेव इष्टसाधनत्वमेव [illegible] दारुद्वयमथनमग्निसाधनमिति वाक्यस्य [illegible] भाव। [illegible] इति [illegible] [illegible] विधौ [illegible] [illegible] [illegible]

इष्टसाधनतावियोगात्, कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्राशादिकं प्रतीयते, आशा । त्वभिप्राय एवेति प्रथमपुरुषेऽपि इच्छैवार्थः । अन्यत्र कॢप्तसामर्थ्यात्, अध्येषणादिलिङो इच्छावाचकत्वकल्पनात् । निषेधानुपपत्तितः, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वनिषेधस्य बाधितत्वात् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः, श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यादौ अप्रभवात् । अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति ॥ १२ ॥

इष्टसाधनतावियोगादिति इष्टविध्यर्थत्वे अर्थवादेन विध्यनुमानवैफल्यमिति भावः । कुर्य्या इत्यत्र आशा, साधनताबोधकत्वादित्यर्थः । आशादिकमित्यादिना एकस्यपरिग्रहः, कुर्य्यामित्यत्र संकल्प विधेयः । आशा त्वभिप्राय एवेति, तथाच यां वस्तु इच्छाम कुर्य्यामिति सा आशा, या तु स्वकार्य्यत्वेन इच्छा सा सङ्कल्पः । मनुविदधानस्तत्समर्थोऽसाविति सा आशा, गोतु पूजा स्वस्थानव्यञ्जिका अध्येषणादीत्यादिपदात् अनुज्ञा सम्प्रश्न प्रार्थनादयो परिग्रहः, अभिधानप्रयोजनेच्छा सम्प्रश्न, लाभेच्छा इच्छा अध्येषणा, वारणाभावव्यञ्जिकेच्छा अनुज्ञा, तथाच मध्यमोत्तमपुरुषयोराशा प्रायेण, प्रथमस्य सम्भावना । इच्छावाचकत्वकल्पनादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता इच्छावाचित्वदृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वं बाधितत्वादिति प्राचामभावस्य इति चैतन्येष्टत्वेन विधिशक्ती लाघवादिति भावः । न च न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ इष्टसाधनत्वेन इष्टसाधनत्वरूपविधायस्य बाधितत्वादित्यर्थः । ननु इतिहास अनर्थविशेषस्य एवान्वयबोधो न तु अनर्थविशेषस्य इति वाच्यम् । प्रत्युत इत्थं सामान्यबोधोत्पत्तौ बोधगौरवप्रसङ्गात् । स्वामी यस्य विशेषस्य तदभावस्यैव बाधितत्वात् तदभावस्तु न कलञ्जभक्षणे नतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थं तदभावस्तु न कलञ्जभक्षणे बाधित इत्याशङ्का निषेधति, बलवदित्यादि, श्येनेनेति, श्येन इति कर्मनामधेयम्, अभिचरन् शत्रुवधं कामयन्नित्यर्थः, अप्रभवादिति तथाच श्येनस्य शत्रुवधद्वारा नरकोत्पादकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाप्रभवादिति भावः । ननु बलवद्द्वेषविषयत्वं तथाच शत्रुवधार्थं श्येने प्रवर्त्तमानपुरुषस्य नरके बलवद्द्वेषाभावात् न तत्र विध्यर्थबाध इत्यत आह, अप्रवर्त्तमानपुरुषस्येति, श्येन इत्यादि, बलवद्द्वेषविषयत्वादिति श्येनजन्यनरकस्य बलवद्द्वेषविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

समतमाह,—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्ति निवृत्तिविषये आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेय., इष्टसाधनता त्वनुमेया। वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायां सर्वविषयक

कर्मादिधर्मस्य विध्यर्थत्वं निरस्य परिशेषेण प्रयोक्तृधर्मस्याप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वं व्यवस्थापयति स्वमतमाहेति। कारिकायां विधिरित्यादि, प्रवृत्त्यादावित्यादिपदेन निवृत्तिपरिग्रहः, सप्तम्यथ उद्देश्यत्वं, तथाच प्रवृत्ति निवृत्त्युद्देश्यकवक्त्रभिप्रायो विध्यर्थः स एव लिङादिप्रत्ययै अभिधेय प्रतिपाद्य, कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता तु कर्त्तुरिष्टसाधनता तु अनुमेया विधिवाक्यजन्यवक्त्रभिप्रायात्मकविध्यर्थरूपलिङ्गज्ञानजन्यानुमितिविषय इत्यर्थः, प्रयोगस्तु यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मातृकृतिसाध्यतयेष्यमाणमत्भोजनवदित्याकारक। न च वेदे वक्तुरभावात् कर्त्रिच्छा लिङा बोधनीयेति वाच्यम्। कर्त्तुरिच्छाया बोधने विधिसामर्थ्याभावात् विधेरेव वेदकर्त्रीश्वरे मानत्वादिति। आचार्यमते अस्वरस दर्शयति वस्तुतस्त्विति लिङ्घे बाध इति आप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयित्वकल्पभक्षणेऽपि सत्वादबाध इत्यर्थः। न च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् विधिसमभिव्याहृतत्वमर्थविशेषतयैवान्वेतीति कलञ्जभक्षणाभाव इत्यभिप्रेत इत्येवान्वयबोध इति वाच्यम्। अन्वयबोधसत्त्वेऽपि आप्ताभिप्रायविषयत्वरूपस्य विध्यर्थस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानुमापकत्वासम्भवात् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्यशून्ये कलञ्जभक्षणे आप्ताभिप्रायविषयत्वरूपविध्यर्थात्मकहेतौ सत्त्वेन व्यभिचारित्वात्। ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमेव विध्यर्थ तदेव चानुमापकमिति न व्यभिचार इत्याह, बलवदनिष्टेति गौरवमितीति तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वापेक्षया तस्य विध्यर्थत्वकल्पने गौरवमिति भाव। न च प्राचीनमते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे नैका शक्तिः किन्तु प्रत्येकं विभिन्नशक्तिरयञ्च कल्पनीया इति नानाशक्तिकल्पनापेक्षया तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नेऽपि एकशक्तिकल्पने लाघवमिति वाच्यम्। नवीनमतेऽपि इष्टरूपाया विलक्षणविशिष्टायोगात्

त्वात् निषेधे बाधः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः प्रकारत्वे गौरव-
मिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥ १४ ॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५ ॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः, यज्ञो वै विष्णुः पश्यत्यचक्षु-
रित्यादिश्रुतिषु एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावा-पृथिव्यौ
विधृते तिष्ठत इत्यादिषु च, न तु सिद्धार्थतया धर्मोपासनवत्
तात्पर्य्यं, यथा स्वर्ग-नरकादिबोधकानां, तथा ईश्वरमुपासीतेति

बलवदनिष्टानुबन्धिनि यागे मे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वावच्छेदेन बलवद-
निष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे इष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकार-
केच्छाविषयत्वे च पृथक् शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात्। प्राचीनमतमिति कारणधर्मेष्ट-
साधनत्वादिकं विध्यर्थ इति मतमित्यर्थः। न चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे न कलञ्जं
भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणे बलवदिष्टसाधनत्वसत्त्वात् तदभावस्य बाधितत्वं स्यादिति
वाच्यम्। इष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे च विधेः पृथक् शक्ति-
कल्पनात्, तथाच हरितकामो जनो न खादयेदित्यत्र इष्टसाधनत्वं, परन्तु तद्युक्तं न तदे-
त्रित्यम कृतिसाध्यत्वं, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विध्यर्थः तथा
तेषामभावं मन्यामह इति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः। न च इष्टसाधनत्वस्य
विध्यर्थत्वे दाशरथमश्वमधिप्रापयनमित्यु पदार्थस्य तदर्थे स्यु मित्यायर्थवादेन विध्यनु-
मानस्य च वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। यत दाशरथिप्रभृतिपदार्थस्य विध्यर्थविवरणतात्पर्य्यं
कत्वम्, अर्थवादेन विध्यनुमानस्य चार्थवादगम्यप्रामाण्यनिर्वाहार्थं स्वीकृतेरिति सर्वेषु ॥ १४ ॥
कृत्स्न एव चेत्यादि। अयम् उपनीयमानो वेदः कृत्स्न एव सर्वं एव, परमेश्वर-
गोचरः परमात्मप्रतिपादकः, स्वर्गादिवदिति, यथा "यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्" इत्याद्यर्थ-
वादस्य स्वर्गबोधकस्य स्वार्थप्रतिपादनद्वारा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविध्येकवाक्यतया
प्रामाण्यं तथा तस्य "यज्ञो वै विष्णुः" इत्यादिज्ञानकवेदभागस्य, स्वार्थद्वारैव

विध्येकवाक्यतया तेषां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादि-पदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात्, तदेतदुक्तं स्वार्थद्वारैवेति। स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्यात्। वाक्याद् वैदिक प्रशंसा निन्दावाक्यानि प्रशंसा निन्दाज्ञानपूर्वकाणि प्रशंसा निन्दा वादवाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिवत् ॥ १५ ॥

सङ्ख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १६ ॥

वैदिकोत्तमपुरुषेषु स्वतन्त्रोच्चारयितृ संख्या वाच्या, सत् एवात एकोऽहं बहु स्यामित्यादिबहुषु उत्तमपुरुषश्रुतेः। सङ्ख्यापदार्थमन्य

[illegible]

माह समाख्येत्यादि। सर्वासां शाखानां हि काठककालापकाद्याः समाख्याः संज्ञाविशेषाः श्रूयन्ते, ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः, अध्येतॄणामानन्त्यात् आदावन्यैरपि तदध्ययनात्, तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शी भगवानेव कारुणिकः सर्गादावस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकाठकादिशरीरविशेषमधिष्ठाय यां शाखामुक्तवान् तस्याः शाखायास्तन्नाम्ना व्यपदेश इतीश्वरसिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥ १६ ॥

यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह।

इत्येवं श्रुति-नीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः।

माह, समाख्यापि चेति, शाखानां कठकालापादिसंज्ञा च, आद्यप्रवचनाहते पार्थे सर्गादौ प्रवचनाहते कस्यचित् अतीन्द्रियार्थदर्शिन उक्तिं विना, 'न' न सम्भवतीत्यर्थः, इति कारिकातात्पर्यम्। टीकायां संज्ञा चाख्येति, तथाच सञ्ज्ञाकारणत्वेन ईश्वरसिद्धिं दर्शयित्वा सम्प्रदायत्वेन ईश्वरसिद्धिर्दर्शितेति भावः। नाध्ययनमात्रनिबन्धनेति येन यादृशी शाखा अधीता तद्वाच्येव तादृशी, शाखा व्यपदेश्या इति न नियम इत्यर्थः, तादृशनियमे दोषमाह, अध्येतॄणामानन्त्यादिति तथाच कठादिशब्दानामध्ययनमात्राधीनत्वे अध्येतॄणामानन्त्येन संज्ञाया अनन्तत्वापत्तिरिति भावः। अनादावपीति संसारइति शेष। प्रयोगस्तु वैदिकोत्तमपुरुषाः स्वतन्त्रोच्चारयितृसम्प्रदायकाः उत्तमपुरुषत्वात् लौकिकोत्तमपुरुषवदिति। तथाच एतदनुमानेन अस्मदाद्यतिरिक्तस्य व्याख्यातृत्व शाखादीश्वरसिद्धिरिति भावः। न च व्याख्यातृ सु प्रामाण्ये प्रयोगस्तु वेदशाखानां कठकालापादिसंज्ञा पुरुषोक्ताधीना न ख्यातान् आधुनिकसंज्ञावदिति। तथाच एतदनुमानेन तादृशशाखा अतीन्द्रियार्थदर्शनासमर्थपुरुषोक्ताधीनत्वाभावात् अतीन्द्रियार्थदर्शिपरमेश्वरसिद्धिरिति भावः ॥ १६ ॥

इत्येवमित्यादि, इत्येवम् उक्तेन प्रयोगप्रकारेण, श्रुतिः आगमः, नीतिः न्यायः, तयोः सम्प्लवः परस्परविरोधेन सांकर्यं, तदेव जलम्, भूयोभिः बहुभिः आक्षालिते नदी इव

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तका
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥१७॥

इतिशब्दः स्वरूपे एवशब्दः प्रकारार्थः शैलसार लौहमति कठिनमिला वा। प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपविधय प्रतिकूलपरा तादृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तका, यद्वा कलङ्कशून्या कार्य्या ॥ १७ ॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धानन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१८॥

साङ्ख्यानामपि भूयस्त्वम् इति बहुवचननिर्देशः तेऽपि आशास्ति ईश्वरविषयक विप्रतिपत्तिनिरासेन प्रतीकते हृदये यत् न दधाति निजगोचरो न भवति ते विप्रतिपन्ना मीमांसकाद्या पापाकलङ्क्या मोहकल्या वा सर्वेषां मुक्तिमभिप्रयाय किञ्चिदिति प्रस्तुत विप्रतीपविषय प्रस्तुते परमेश्वरे विप्रतीपविषय प्रतिकूलपरा कृतकाभ्यासपरा कामी लोकान्तरायाम् एव अतिशयेन भवच्चिन्तका सन्त त्वयैव तारणीया स्वविषयकसंशयरूप कलङ्करहिता कार्य्या इति समुन्निताय ॥ १७ ॥

अस्माकं का गति इत्याह अस्माकन्त्विति हे निसर्गसुन्दर स्वभावसुन्दर अस्माकं चेतः यद्यपि त्वयि निमग्नं श्रवण-मननयोरनन्तरं निदिध्यासनपरम् इत्यर्थः इति शेषः तथापि साक्षात्कार विना तरलं चलं अद्यापि न सन्तृप्यते तृप्तं न भवति अपि तु मनीषाविषयं त्वयि निमग्नाभावात् चञ्चलं भवतीति इत्यर्थः न विज्ञायते इत्यर्थः । हे नाथ त्वरितं करुणां विधेहि येन करुणाविधानेन चेतसि त्वदेकाग्रता त्वद्विषयक साक्षात्कारजनकता याते प्राप्ते शतशः याम्या यातना नरकयातना पुनर्नाप यास्यति इत्युन्नीताय ॥ १८ ॥

अद्धा तत्त्वं, सन्तृप्यत इति कर्मकर्त्तरि ।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिण-वामकौ द्वौ ।
नो वा, ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ १९ ॥

इति पञ्चमः स्तवकः ।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम् ।

इति श्रीहरिदासभट्टाचार्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिका-
व्याख्यानं समाप्तम् ।

इत्येष इत्यादि, इति समाप्तौ, एष उज्ज्वलश्री नीतिकुसुमाञ्जलि न्यायकुसुमाञ्जलि दक्षिण-वामकौ ईश्वरे प्रतिकूलानुकूलौ सुजनदुर्जनाविति यावत्, यत् वासयेत् अनुरञ्जयेत्, अपि च किम नो वा वासयेत् नानुरञ्जयेत्, तत किं तस्मात् अस्माकं किं, किन्तु अमरेश इन्द्र तस्य गुरु बृहस्पति तस्य गुरु उपदेष्टा परमेश्वर पदपीठसमर्पणेन पदमेव पीठं तत्र समर्पणं यस्य तथाविधेन अनेन न्यायकुसुमाञ्जलिना प्रीतोऽस्तु इति समुदितार्थः ॥ १९ ॥

इति महामहोपाध्याय—श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ
पञ्चमस्तवकव्याख्याविवृति समाप्ता ।

सम्पूर्णा चेयं कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः ।

शुभमस्तु ।